

Anastazja Seul
Uniwersytet Zielonogórski

**ODWOŁANIA DO UTWORÓW ADAMA MICKIEWICZA
W WYPOWIEDZIACH JANA PAWŁA II
WYGŁOSZONYCH W LATACH 1978-2005.
W KRĘGU ZAGADNIEŃ MIĘDZYTEKSTOWYCH**

Nawiązanie do utworów innych autorów to zjawisko znane już w starożytności. Różne cele przyświecają wykorzystywaniu cudzych myśli dla konstruowania swej wypowiedzi, różne są też rodzaje odniesień do przywoływanego tekstu. Badacze zwracają uwagę na różnorodność zamierzonych i celowych odwołań do tekstu innego autora, które adresowane są do czytelnika¹. Wyodrębniają różne rodzaje cytatów, na przykład mogą to być cytaty empiryczne i ich pochodne, czyli kryptocytaty, parafrazy; a sama nazwa „cytat” – jak zauważa Włodzimierz Bolecki – „wchłania w siebie wielkie obszary zagadnień międzytekstowych”². Natomiast Henryk Markiewicz, podejmując badania nad cytatami, zwraca uwagę na ich funkcjonalność i wyjaśnia, że cytaty są ważnym budulcem różnych rodzajów piśmiennictwa: literackiego, naukowego i publicystycznego³. Można mówić o różnych funkcjach: erudycyjnej, ornamentacyjnej i przywoływania autorytetów⁴. Ta ostatnia, w której przytoczony tekst traktowany jest jako autorytet, stanowi tak zwane alegacje, które Michał Głowiński określa jako „cytowane czy przywoływane słowo nauczające, z góry uznane za obligatoryjne”⁵.

Nawiązania do dzieł literackich i pozaliterackich wybranego autora żyjącego w innej epoce mogą być traktowane jako rodzaj dialogu zarówno z przywoływanym autorem, jak i z kulturą, jaką reprezentuje. Dialog ten może być przejawem afirmacji bądź negacji poglądów autora oraz prądu myślowego, który inspirował jego dzieła⁶.

1 M. Głowiński, *O intertekstualności*, [w:] idem, *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992, s. 102.

2 W Bolecki, *Historyk literatury i cytaty*, [w:] idem, *Pre-teksty i teksty*, Warszawa 1998, s. 15.

3 H. Markiewicz, *O cytatach i przypisach*, Kraków 2004, s. 17.

4 W Bolecki, *op. cit.*, s. 17-18.

5 M. Głowiński, *op. cit.*, s. 10.

6 Por. H. Markiewicz, *Odmiany intertekstualności*, [w:] idem, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1996, s. 217.

Bez wątpienia literatura polska⁷, a przede wszystkim wielka literatura romantyczna, stanowiła wielką inspirację dla myśli Karola Wojtyły⁸, o czym piszą jego biografowie⁹. Już w młodości wielki wpływ wywierało na niego środowisko Wadowic, a później Krakowa, w którym żywa była pamięć o twórcach polskiej literatury¹⁰. Dla przyszłego papieża wielkie znaczenie ma to, że na Wawelu znalazło się miejsce hołdu nie tylko dla polskich królów i władców, ale także dla romantycznych twórców polskiej kultury literackiej. Na Wawelu decyduje się odprawić swoją prymicyjną mszę, o czym pisze: „Pragnąłem uwydatnić moją żywą więź duchową z historią Narodu, która na Wzgórzu Wawelskim znalazła swoją szczególną kondensację”¹¹. Bogactwo literatury romantycznej, widoczne także w jej zróżnicowaniu genologicznym, wywarło znaczny wpływ na intelektualną i duchową formację Karola Wojtyły – Jana Pawła II¹². Przyszły papież, nazwany „Romantykiem Bożym”¹³, poznawał polskich wieszczów nie tylko ze względu na obowiązek szkolny, ale także ze względu na osobiste zamięłowania literackie i teatralne¹⁴.

7 Przedstawiając papieskie nawiązania do twórczości poety, korzystam częściowo ze swoich wcześniejszych ustaleń i wzbogacam je o nowe konteksty interpretacyjne. Zob. A. Seul, *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Dobro. Piękno*, Poznań 2014.

8 Po latach papież stwierdził „w Polsce, w moim pokoleniu, dominowały tradycje romantyczne”. Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messoriego*, Lublin 1994, s. 101.

9 Jeden z biografów pisze o opowiadaniach ojca Karola Wojtyły, w których jest miejsce dla Mickiewicza; zob. B. Lecomte, *Pasterz*, przeł. M. Romanek i in., Kraków 2006, s. 29-30. Autor ten kilkakrotnie przywołuje postać Mickiewicza, pisząc o życiu Karola Wojtyły: przygotowywanie i wystawienie *Pana Tadeusza* w konspiracyjnym Teatrze Rapsodycznym (s. 82); znaczenie krypty na Wawelu z prochami Mickiewicza (s. 116); protest hierarchy kościoła w związku z decyzją władz PRL, które zakazały wystawiania patriotycznego dramatu wieszca: „W marcu 1968 roku Wojtyła opowiedział się po stronie studentów, gdy wyszli na ulicę, aby zaprotestować przeciwko zakazowi wystawiania *Dziadów* Mickiewicza”. *Ibidem*, s. 256.

10 A. Seul, *Dom i mała ojczyzna Karola Wojtyły*, [w:] *Powrót do domu: studia z antropologii i poetyki przestrzeni*, red. D. Kulczycka, A. Seul, Zielona Góra 2012, s. 175-198.

11 Jan Paweł II, *Dar i tajemnica. W pięćdziesiątą rocznicę moich święceń kapłańskich*, Kraków 1996, s. 46. Biograf wzmiankuje o grobach Słowackiego i Mickiewicza pochowanych na Wawelu, tam gdzie znajdują się groby polskich królów i świętych, a następnie stwierdza: „Na Wawelu czuje się Polskę zakorzenioną w chrześcijaństwo aż po męczeństwo”. A. Riccardi, *Jan Paweł II. Biografia*, przeł. K. Stopa, Częstochowa 2014, s. 49; zob. też B. Lecomte, *op. cit.*, s. 116.

12 Biograf pisze o Karolu Wojtyle jako znawcy literatury romantycznej: „Wyczuwa się także wychowanie oparte na wielkich klasykach polskiej literatury romantycznej, zapoczątkowane przez ojca i umocnione przez lata solidnej nauki w Wadowicach, a także przez zamięłowanie do filologii polskiej i teatru. Romantycy XIX wieku, tacy jak Mickiewicz, Krasiński, Słowacki czy Norwid, od dzieciństwa są dla Karola Wojtyły punktem odniesienia. Zna całe fragmenty ich utworów na pamięć. Od nich [...] czerpie idee związku między kulturą i ojczyzną połączoną z motywami losu i tożsamości”. A. Riccardi, *op. cit.*, s. 87.

13 S. Dziedzic, *Romantyk Boży*, Kraków 2014.

14 „Lolek interesuje się literaturą i językiem polskim: czyta Sienkiewicza, Mickiewicza, Słowackiego”. L. Accattoli, *Jan Paweł II wielki*, przeł. S. Klim, Wrocław 2006, s. 18. Ten sam autor pisze o teatrze w konspiracji: „Grano wielkich literatury polskiej, Słowackiego [...] Mickiewicza, Norwida, którzy opiewali historię ojczyzny i jej związek z chrześcijaństwem. Jako konspiratorzy

W jego wypowiedziach ogłoszonych w ciągu całego pontyfikatu można znaleźć wiele nawiązań do literatury polskiej, a zwłaszcza romantycznej. Papież odwołuje się do liryki Juliusza Słowackiego (*Tak mi Boże dopomóż*) i Zygmunta Krasińskiego (*Do Kajetana Koźmiana, Psalm miłości, Psalm dobrej woli*), przypomina też dramaty tych twórców (*Anhelli, Irydion*). W przemówieniu Jana Pawła II jest miejsce dla poematu dygresyjnego (*Beniowski*), sentencji Wincentego Pola („i nic nad Boga”), a nade wszystko dla różnorodnych form wypowiedzi Cypriana Norwida¹⁵ oraz Adama Mickiewicza.

Papież przywołuje utwory literackie romantycznego wieszacza reprezentujące epikę, lirykę i dramaty; cytuje balladę będącą gatunkiem synkretycznym, a także wykorzystuje jego wypowiedzi publicystyczne, te zwłaszcza, które reprezentują wysoki poziom artystyczny. W romantyzmie częste było odchodzenie od tradycyjnie rozumianych gatunków i rodzajów literackich, dlatego dokonując tego genologicznego zróżnicowania, warto pamiętać, że nie są to gatunki i rodzaje literackie w ich klasycznym, „czystym” ujęciu. Jednak wskazanie na różnorodne formy artystyczne Mickiewicza, które cytował Jan Paweł II, odślania jego szeroką znajomość dzieł poety. Papież łączy szacunek do przywoływanych dzieł z duszpasterskim celem, jaki przyświecał jego wypowiedziom.

W niniejszym artykule będę szukać odpowiedzi na dwa pytania: w jaki sposób teksty literackie i publicystyczne Adama Mickiewicza funkcjonują w wypowiedzi nieliterackiej Jana Pawła II? oraz czemu służą papieskie nawiązania do twórczości polskiego romantyka? Mając na uwadze problematykę metodologiczną, korzystam z rozróżnień podanych przez H. Markiewicza: cytat dokładny (dosłowne przytoczenie), cytat niedokładny (nie narusza podstawowego sensu prototekstu), cytat mianowany (podane nazwisko autora oraz tytuł dzieła), cytat niemianowany (brak nazwiska autora, brak tytułu dzieła), cytat jawny (wyodrębniony graficznie: np. przez cudzysłów, lub rodzaj czcionki) i kryptocytat (cytat w żaden sposób niewyodrębniony)¹⁶. Jednak ten podział jest niewystarczający na potrzeby moich badań, dlatego wprowadzam dalsze dystynkcje: cytat całkowicie mianowany (w którym wymieniony jest i autor, i tytuł), cytat częściowo mianowany (w którym wymieniony jest tylko autor bądź tylko tytuł). Bazę materiałową niniejszego artykułu stanowi oficjalne wydanie nauczania papieża *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, zawierające 58 wolumenów¹⁷. Te z wypowiedzi papieża, które nie

---

miłośnicy teatru zbierali się w tajemnicy w prywatnych domach i suterrenach. Przedstawień było co najmniej 20 i każde było wyzwaniem rzuconym patrolom gestapo, które przeczesywało Kraków ulica po ulicy”. *Ibidem*, s. 24.

15 A. Seul, *Odniesienia do myśli i języka Cypriana Norwida w wypowiedziach Jana Pawła II podczas pielgrzymek do Polski*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, t. 4, Poznań 2009, s. 95-103.

16 Por. H. Markiewicz, *O cytatach i przypisach*, s. 7-18. Autor podaje wiele przykładów użytych cytatów z literatury pięknej i użytkowej, poczynając od starożytności.

17 *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*, Libreria Editrice Vaticana, 1979-2005, oznaczam skrótem IGPII. Po tym skrócie tytułu podaję nr tomu (cyfrą rzymską) oraz nr części (cyfrą arabską). W wy-

zostały przez Watykan opublikowane w języku polskim, podaję za innym źródłem¹⁸. Przemówienia i homilie Ojca św. wygłoszone podczas pielgrzymek do Polski podaję za wydaniem „Znaku”¹⁹. We wszystkich cytatach zachowuję zapis oryginału.

Analizę wypowiedzi papieskich przedstawię w kolejności wyznaczonej przez liczbę odwołań do danego utworu. Rozpocznę od najczęściej przywoływanych (*Pan Tadeusz* – 16 razy; *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* – 6 razy), poprzez te, które pojawiły się rzadziej (*Skład zasad* – 2 razy; *Dziady, cz. III* – 2 razy) i kończąc na tych, które papież przypomniał tylko raz. Te ostatnie zostaną ułożone w porządku alfabetycznym (*Boże Narodzenie, Oda do młodości, Romantyczność, Rozmowa wieczorna*).

Pan Tadeusz – epopcja

Jan Paweł II najczęściej odwoływał się do epopcji narodowej, która znana jest wielu pokoleniom rodaków. Nawiązania te pojawiły się aż szesnastokrotnie w wypowiedziach papieskich i mają zarówno charakter cytatów jawnych, jak i kryptocytatów; są cytatami mianowanymi i niemianowanymi, dokładnymi i niedokładnymi. Reprezentują więc najbardziej różnorodne sposoby nawiązań do epopcji Mickiewicza i pełnią najczęściej funkcję fatyczną oraz wzmacniają teologiczne przesłanie papieskiej wypowiedzi.

Wyraźne odwołanie do pierwszych słów *Pana Tadeusza* pojawia się w przemówieniu papieża wygłoszonym 4 lipca 1990 roku podczas audiencji generalnej, w którym mówił o początkach chrystianizacji Litwy. Ojciec święty przypomina, że w roku 1986 nie mógł przybyć do narodu litewskiego z powodów politycznych i nie mógł osobiście uczestniczyć w obchodach uroczystości sześćsetlecia chrztu. Nie pozwalały na ten przyjazd władze komunistyczne negujące wkład Kościoła katolickiego w życie kulturalne narodów przemocą włączonych w obręb Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Jan Paweł II, mówiąc o relacji chrześcijan zamieszkujących Litwę z Rzymem, wskazał pośrednio – odwołując się do Mickiewicza – na ich związek z Polską:

Nie było wówczas dane Następcy św. Piotra być razem z Litwą w dniu, który równocześnie przypominał więź zadzierzgniętą w roku 1386. Więź z Kościołem rzymskim. Więź z łacińską tradycją i kulturą. Był to czas zamkniętych granic. Czas rozdzielania tego, co zjednoczone. [...] *Lietuva... Litwa, ojczyzna...*²⁰

daniu tym brak nazwiska tłumacza. Wypowiedzi z roku 1978 oraz 2005 mieszczą się tylko w jednym wolumenie.

18 Przed wszystkim za: „L'Osservatore Romano” (wyd. polskie), Città del Vaticano 1980-2005, oznaczam je skrótem OR; *Nauczanie Papieskie*, przyg. do druku E. Weron, A. Jaroch, Poznań-Warszawa 1978-1986 (t. 1-9), oznaczam je skrótem NP. Po tym skrócie tytułu podaję nr tomu (cyfrą rzymską) oraz nr części (cyfrą arabską).

19 Jan Paweł II, *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979, 1983, 1987, 1991, 1995, 1997, 1999, 2002*, red. J. Poniewierski, Kraków 2006. Wydanie to oznaczam skrótem PDO.

20 Jan Paweł II, *Udienza generale. Lo Spirito Santo nei rapporti del Divine Gesù con sua Madre. Ai fedeli di espressione polacca* (Watykan, 4 lipca 1990), IGPII, XIII, 2, s. 48.

Wypowiedzenie nazwy geograficznej „Litwa” najpierw w języku litewskim jest znakiem szacunku do Litwinów, natomiast powtórzenie go w języku polskim wraz z określeniem „ojczyzna” wskazuje na braterstwo obu narodów połączonych Unią Litewską w Krewie, którą miał na uwadze A. Mickiewicz, gdy pisał *Pana Tadeusza*. Słowa poety nie zostały w żaden sposób mianowane, brak im także cudzysłowu, lecz papież przekonany jest, że jego słuchacze bezbłędnie zlokalizują ten kryptocytat. W tym miejscu warto zaznaczyć, że od odzyskania niepodległości w 1918 roku aż do XXI wieku epopeja Mickiewicza była szkolną lekturą obowiązkową i kilka pokoleń Polaków znało jej początkowy fragment na pamięć.

Ten sam i dalszy fragment *Inwokacji* przywołuje papież, przemawiając 30 maja 1982 roku w Londynie do emigrantów polskich. Najpierw przypomina słowa, które wypowiedział John Carmel kard. Heenan prymas Anglii: „Polscy lotnicy ocalili Wielką Brytanię”²¹, następnie mówi o początkach „Polonii angielskiej” i ich zaangażowaniu w ocalenie Europy przed działaniami Hitlera, a także podejmuje temat ich związku z Polską, do której po wojnie nie mogli wrócić²². Na tak zarysowanym tle, w którym wyraźnie były zaznaczone akcenty patriotyczne, papież nawiązuje do emigrantów XIX wieku, przed którymi również zamknięte były granice ojczyzny:

Tu nie sposób raz jeszcze nie wspomnieć Wielkiej Emigracji i tych wielkich, największych duchów, którzy w poczuciu żywej obecności modlili się do nieobecnej: „Ojczyzno moja! Ty jesteś jak zdrowie; ile Cię trzeba cenić, ten tylko się dowie, kto Cię stracił. Dziś piękność Twą w całej ozdobie widzę i opisuję, bo tęsknię po Tobie”. Jakaś przedziwna tajemnica sumień i serc zaczęła się w ubiegłym stuleciu i powtarza się w stuleciu obecnym. Polska jest jednym z krajów najboleśniej doświadczonych na globie ziemskim. Jedną z ojczyzn najgłębiej przeoranych cierpieniem – i równocześnie jedną z najbardziej miłowanych²³.

Warto zauważyć, że w przywołanym pierwszym wersie *Pana Tadeusza* brakło pierwszego słowa „Litwo!”. Może być to wyjaśnione względami politycznymi: nie istniała już unia polsko-litewska; obydwa narody nie miały pełnej suwerenności politycznej, obydwa były zależne od polityki Związku Radzieckiego. Cały ten fragment *Inwokacji* nabiera quasi-modlitewnego charakteru dzięki apostrofie do upersonifikowanej ojczyzny. Papież, stosując grę znaczeń: „w poczuciu żywej obecności modlili się do nieobec-

21 Jan Paweł II, *La storica testimonianza dell'emigrazione polacca. Alla comunità polacca* (Londyn, 30 maja 1982), IGPII, V, 2, s. 1962.

22 „To, co dzisiaj przywykliśmy nazywać «Polonią angielską», zaczęło się jako sam rdzeń Polski walczącej o świętą sprawę swej niepodległości. Jeszcze raz według tego hasła: «za wolność naszą i waszą». Taką Polskę stanowili lotnicy broniący Wysp Brytyjskich, dywizje i brygady walczące pod Narwikiem, dywizje i brygady nadciągające z głębi republik radzieckich wschodniej Europy i Azji, a potem przez Persję, Bliski Wschód. Egipt i Libię, na półwysep apeniński, pod Monte Cassino, przywracając wolność «ziemi włoskiej» [...]. To, co mówię, płynie z żywego poczucia historii. Wy, którzy stworzyliście dzisiejszą «Polonię angielską», jesteście dla mnie nie przede wszystkim emigracją, ale przede wszystkim żywą częścią Polski, która nawet wyrwana z ojczyznej gleby, nie przestaje być sobą.” *Ibidem*, s. 1963.

23 *Ibidem*, s. 1964. Zapis w wydaniu watykańskim nie zawiera podziału na wersy.

nej”, ukazuje przedstawicieli Wielkiej Emigracji jako tych, dla których ojczyzna jest wartością porównywalną z Bogiem.

W orędziu do Polaków opublikowanym nazajutrz po ingresie na Stolicę Piotrową pojawia się inne odwołanie do epopei narodowej. Papież umieszcza je w bardzo osobistym kontekście:

Drodzy Rodacy! Niełatwo jest zrezygnować z powrotu do ojczyzny „do tych pól umajonych kwieciami rozmaitem, pozłacanych pszenicą, posrebrzanych żytem” jak pisał Mickiewicz, do tych gór i dolin, i jezior, i rzek, do tych ludzi umiłowanych, do tego Królewskiego Miasta! Ale skoro taka jest wola Chrystusa, trzeba ją przyjąć. Więc przyjmuję. Proszę was tylko, aby to odejście jeszcze bardziej nas połączyło i zjednoczyło z tym, co stanowi treść naszej wspólnej miłości²⁴.

Słowa ujęte w cudzysłów nie są cytatem dokładnym: wers 17 w tekście Mickiewicza brzmi: „do tych pól malowanych zbożem rozmaitem”. Także autor *Pana Tadeusza* używa epitetu „wyzłacanych”, a nie „pozłacanych” w odniesieniu do pszenicy. Dostrzegając te zmiany, warto pamiętać, że treść tego papieskiego przemówienia do Polaków była najpierw wydana w języku włoskim, a następnie później przetłumaczona na język polski. Nuta nostalgii, smutku, obecna w poemacie Mickiewicza wyraźnie pobrzmiewa w wypowiedzi papieża; ojczyzna – którą podobnie jak poeta opuścił nie z własnego wyboru – niezmiennie pozostaje przedmiotem miłości zarówno narodowego wieszca, jak i następcy św. Piotra.

Dnia 19 września 1987 roku, przemawiając w Detroit-Hamtramck (USA), Jan Paweł II zwraca uwagę na wartość narodowej kultury polskiej, w której od samego początku jest miejsce dla treści religijnych. Jan Paweł II nawiązuje do *Bogurodzicy*, a następnie dwukrotnie odwołuje się do *Pana Tadeusza*. Najpierw posługuje się kryptocytatem łączącym kult Matki Bożej czczonej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie wprowadza cytat niemianowany poprzedzony pełnym szacunku określeniem autora:

Dziedzictwo to naznaczone jest w szczególny sposób obecnością Bogarodzicy Dziewicy, Bogiem sławionej Maryi. Tej co Jasnej broni Częstochowy i w Ostrej świeci Bramie! Do Niej to wołał Wieszcz: „przenoś moją duszę utęsknioną”. Wasza dusza utęskniona nie jest, bo jesteście już także synami i córkami tej ziemi i obywatelami tego kraju. Niech jednak Maryja przenosi wasze dusze ku temu, co dobre, co piękne, co wielkie, ku temu, dla czego warto żyć²⁵.

Cytat z Mickiewicza stanowi punkt wyjścia dla swej dalszej refleksji papieża. Nie idzie on jednak za myślą autora *Pana Tadeusza*, lecz słowa z epopei umieszcza i w innym kontekście egzystencjalnym. Już nie ma w nim miejsca dla nostalgii za utraconą ojczyzną. Z wypowiedzi papieża emanuje zachęta nie tylko do zaangażowania się w życie „drugiej ojczyzny”, lecz także do pielęgnowania wartości duchowych, które nadają sens

²⁴ Jan Paweł II, *Zachowajcie wierność Chrystusowi, jego Krzyżowi, Kościołowi* (Watykan, 23 października 1978), NP I, s. 22-23.

²⁵ Jan Paweł II, *Alla comunità polacca nel terreno Hamtramck a Detroit* (Detroit-Hamtramck, 19 września 1987), IGPII, X, 3, s. 653.

ludzkiemu życiu. Mając na uwadze to, że papież przemawiał do rodaków mieszkających w kraju większego dobrobytu niż Polska, można w jego wypowiedzi dostrzec wyraz przekonania o pierwszeństwie wartości duchowych nad materialnymi. Ponadto słowa papieża pozwalają Polakom i Polonii na obczyźnie doświadczyć więzi z krajem i pogłębić poczucie tożsamości narodowej, a zarazem wzmacniają ich w postawie akceptacji nowej ojczyzny.

Powyższy fragment *Inwokacji*, w której znajduje się apostrofa do Matki Bożej, pojawia się najczęściej w wypowiedziach papieża, co uzasadnione jest względami duszpasterskimi. Już na samym początku pontyfikatu, podczas ingresu na Stolicę Piotrową, papież, zwracając się do rodaków z prośbą o modlitwę, cytuje piąty wers oraz początek szóstego wersu epepei: „Proszę was! Bądźcie ze mną! Na Jasnej Górze i wszędzie! Nie przestawajcie być z Papieżem, który dziś prosi słowami poety: «Matko Boska, co Jasnej bronisz Częstochowy i w Ostrej świecisz Bramie!» – i do was kieruję te słowa w takiej niezwyklej chwili”²⁶. Odwołanie do *Pana Tadeusza* jest formą dialogu z rodakami, którzy bez podania tytułu i autora bezbłędnie je zlokalizują, mimo że nie jest to cytát dokładny: papież zamiast apostrofy „Panno święta” mówi „Matko Boska”. Można przypuszczać, że racje teologiczne przeważały nad filologicznymi, gdyż ten tytuł czci Maryi stanowi podstawę wszystkich innych, także dla tego, którym posłużył się A. Mickiewicz²⁷. Także zapis ortograficzny wyrazu „Jasna” – wielką literą – odbiega od zapisu *Pana Tadeusza*, wydane go w Bibliotece Narodowej²⁸, lecz zgodne w wydaniach, które mogły być znane Karolowi Wojtyła wówczas, gdy przygotowywał się do matury²⁹.

Po raz drugi papież przywołuje te same słowa podczas spotkania z wiernymi z całego świata na audyencji generalnej po pielgrzymce do Meksyku. Mają one charakter cytatu

26 Jan Paweł II, *Na rozpoczęcie pontyfikatu* (Watykan, 22 października 1978), NP I, s. 14.

27 Maryja jest czczona jako Matka Boga dlatego, że Bóg w Jezusie Chrystusie stał się Człowiekiem, a Maryja, jak każda matka, rodzi osobę. Matkę Bożą (*Theometer* – gr., *Mater Dei* – łac.) wprowadził św. Ambroży, jeden z czterech doktorów Kościoła Zachodniego, biskup Mediolanu (340-396). Z kolei Ojcowie Kościoła Wschodniego terminem „Bogarodzica” (*Theotokos*) określili relację Maryi do Jezusa, która dała podstawę pierwszego dogmatu maryjnego, uznającej Boże Macierzyństwo. Odróżniali oni termin *Christotokos* (Rodzicielka Chrystusa) od terminu *Theotokos* (Rodzicielka Boga). Sobór efeski (431 r.) i obecny na nim papież Celestyn I opowiedział się za tym drugim terminem, uznając, że w jednej Osobie (zrodzonej przez Maryję) są połączone dwie natury: boska i ludzka. Zob. F. Drączkowski, *Patrologia*, Pelplin 1988, s. 290, 379, 426; S. Napiórkowski, *Maryja. III. W nauczaniu Kościoła, Encyklopedia katolicka* (dalej EK), t. 12, red. S. Witek i in., Lublin 2008, kol. 14-18; C. Bartnik, *Efeski sobór*, EK, t. 4, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1983, kol. 670-676; J. Kuczyńska-Mędrék, *Ambroży*, EK, t. 1, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1973, kol. 411- 416.

28 A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, oprac. S. Pigoń (BN, I, nr 83), Wrocław 1980, s. 4. Późniejsze odwołania do tego utworu podają za tym wydaniem.

29 Zob. np. wydanie z Lwowa 1882, które ukazało się nakładem księgarni H.F. Richtera i w bibliotece cyfrowej polona.pl, jest dziś dostępne.

jawnego, dokładnego, niemianowanego, a poprzedza go pełne szacunku określenie autora jako „największego poety polskiego”³⁰.

Kilkrotnie Jan Paweł II przypomina ten wers przy okazji pielgrzymki na Litwę: najpierw 4 lipca 1990 roku podczas audiencji generalnej w Watykanie, zapowiadając wyjazd do tego kraju³¹, a następnie dwukrotnie podczas pobytu w Wilnie. Przemawiając po raz pierwszy w stolicy Litwy, poprzedza cytat z A. Mickiewicza refleksją eklezjalną i ewangelizacyjną³², a także wykorzystuje ekspresywność antytek o wymowie teologicznej:

Proszę was, byście wrócili do swoich domów z sercem przepelnionym nadzieją na zwycięstwo życia nad śmiercią, dobra nad złem, światła nad ciemnością, wolności nad niewolą [...]. „Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy i w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy nowogrodzki ochraniasz z jego wiernym ludem, jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem”³³.

W zapisie graficznym cytowanych trzech wersów epopei nie zachowano układu wersyfikacyjnego, zabrakło więc wielkich liter w wyrazach rozpoczynających kolejne wersy: szósty („i”), siódmy („nowogrodzki”) i ósmy („jak”), a wykrzyknik po słowie „ludem” zastąpiono kropką.

Drugiemu, krótszemu, cytawemu z Wilna, który ma charakter cytatu całkowicie mianowanego, gdyż papież przywołuje zarówno tytuł utworu, jak i nazwisko twórcy³⁴, towarzyszy interesująca wzmianka o profetycznej roli poezji, a także o braterstwie Litwinów i Polaków, jakie możliwe jest ze względu na wspólne doświadczenie wiary i kult Matki Bożej:

30 „Ja pochodzę z kraju i z narodu, którego serce bije – jak również serce ludów sąsiednich – w wielkich sanktuariach maryjnych, nade wszystko w sanktuarium na Jasnej Górze. Chciałbym jeszcze raz, jak w dniu inauguracji pontyfikatu, powtórzyć słowa największego poety polskiego: «Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy i w Ostrej świecisz Bramie [...]». To pozwala mi rozumieć lud, ludy, Kościół, Kontynent, którego serce bije w sanktuarium Matki Bożej w Gwadelupie”. Jan Paweł II, *Śladami pielgrzymów do sanktuarium w Gwadelupie. Audiencja generalna* (Watykan, 24 stycznia 1979), NP II 1, s. 50. Zachowano zapis ortograficzny oryginału. Sanktuarium, o którym mowa, znajduje się w miejscowości Guadalupe.

31 „[...] nowej wymowy nabierają słowa poety: «Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy i w Ostrej świecisz Bramie». Zanim będzie mi dane ponowić wobec Ostrobramskiej dziękczynienie za te wszystkie stulecia, ponawiam je dzisiaj wobec Jasnogórskiej. Za Litwę – Za Litwę – za naród i kraj naznaczony krzyżem wielkich prób i znakiem niezłomnej nadziei”. Jan Paweł II, *Udienza generale. Lo Spirito Santo nei rapporti del Divine Gesù con sua Madre...*, s. 48.

32 „Macierzyńskiemu wstawiennictwu Matki Najświętszej zawierzam was samych, a wraz z wami także nadzieję na to, że na Litwie i w krajach sąsiedzkich, poczynając od tego, w którym ja przyszedłem na świat i zostałem ochrzczony, odrodzi się niezłomna wierność Ewangelii i zdecydowana wola przyjęcia Chrystusa Boga-Człowieka ukrzyżowanego, i zmartwychwstałego z miłości do człowieka – jako «drogi, prawdy i życia»”. Jan Paweł II, *Vilnius: La recita del Santo Rosario nel santuario dalla „Porta dell’Aurora”* (Wilno, 4 września 1993), IGPII, XVI, 2, s. 620.

33 *Ibidem*. Zachowano zapis ortograficzny i interpunkcję edycji watykańskiej.

34 „Wczoraj modliliśmy się wspólnie w Ostrej Bramie. Tam przytoczyłem werset *Pana Tadeusza*, Mickiewiczowskie słowa do Bogarodzicy: «Panno Święta, co Jasnej bronisz Częstochowy / I w Ostrej świecisz Bramie!»”. Jan Paweł II, *Alla comunità polacca nella chiesa dello Spirito Santo* (Wilno, 5 września 1993), IGPII, XVI, 2, s. 652.

Pragnę na końcu tego spotkania powiedzieć wam, że są to słowa prorocze. Poeci mają także jakieś szczególne uczestnictwo w misji prorockiej. Te słowa są prorocze. One mówią o tym, co pozostanie bez względu na wszystkie trudności, na jakie możemy napotkać i my, i nasi bracia Litwini. To pozostanie. I to się nie da zwyciężyć. Bo to jest Ona, jedna i ta sama³⁵.

Warto zauważyć, że papież ujawnia perspektywę teologiczną, gdy postrzega Maryję jako tę, która prowadzi narody do pojednania. Po powrocie z pielgrzymki na Litwę, podczas spotkania z Polakami przybyłymi na audiencję generalną 15 września 1993 roku, papież ponownie przywołuje słowa apostostry, w której Mickiewicz łączy kult Matki Bożej czczonyj w Częstochowie i w Ostrej Bramie. Także i tym razem słowa z *Pana Tadeusza* służą papieżowi do zwrócenia uwagi na znaczenie dobrosąsiedzkich stosunków między Polakami i Litwinami³⁶.

Także przemawiając do Polaków i Polonii w Kanadzie i Wenezueli, papież przypomina apostrofę Mickiewicza, lecz jest ona kryptocytatem, w żaden sposób graficzny nie została wyróżniona w tekście wypowiedzi; nie ma też wzmianki o autorze. Podczas obu spotkań z wiernymi papież łączył zagadnienia teologiczne z tematyką narodową, a słowa wieszczki były swoistym kodem kulturowym, który zbliżał papieża i jego słuchaczy. Przemawiając w Kanadzie, podejmuje temat zbawczego wymiaru krzyża Chrystusa i wskazuje na Maryję, która wprowadza człowieka w tajemnicę odkupienia. W tym kontekście nawiązuje do słów poety, mówiąc o Maryi z Częstochowy i Ostrej Bramy, oraz cytuje słowa Apelu Jasnogórskiego, wspominając Prymasa Tysiąclecia³⁷. Natomiast 27 stycznia 1985 roku, przemawiając w Wenezueli, również łączy cytat Apelu Jasnogórskiego z kryptocytatem z *Inwokacji* i zwraca uwagę na znaczenie narodowej jedności, jaka jest możliwa wśród emigrantów dzięki kultowi Maryi³⁸.

35 *Ibidem*.

36 „Przy Matce Boskiej Ostrobramskiej przypominają się słowa Mickiewicza o Tej, która «Jasnej broni Częstochowy i w Ostrej świeci Bramie». Polecam też Pani Jasnogórskiej i Pani Ostrobramskiej przyszłość tego, co nas łączyło w przeszłości, a powinno łączyć w przyszłości z naszymi sąsiadami: Polskę z Litwą. I dalej polecamy tę sprawę Mickiewiczowskim wezwaniem, naszej Pani Jasnogórskiej i ich Pani Ostrobramskiej w Wilnie”. Jan Paweł II, *Pielgrzymka do żywej świątyni Ludu Bożego. Audiencja generalna po wizycie na Litwie, Łotwie i w Estonii. Do Polaków uczestniczących w audiencji generalnej* (Watykan, 15 września 1993), OR 14(1993), 12, s. 5.

37 „Ona może wprowadzić nas najpełniej w boski i ludzki zarazem wymiar tajemnicy Odkupienia dokonanego przez Krzyż. Nikt bowiem tak jak Maryja nie został wprowadzony w głębię tej tajemnicy przez Boga samego. Dzisiaj w uroczystość Podwyższenia Krzyża Pańskiego, a zarazem w wigilię Matki Boskiej Bolesnej, myśli nasze i serca tak jak słowo poety spieszą do Tej, co Jasnej broni Częstochowy i w Ostrej świeci Bramie. Wobec Niej stajemy w duchu, wobec Niej powtarzamy te słowa, których nauczyliśmy się od wielkiego naszego Prymasa Polski kardynała Stefana Wyszyńskiego w okresie Tysiąclecia Chrztu: Maryjo, Królowo Polski, jestem przy tobie, pamiętam, czuвам!”. Jan Paweł II, *Una speciale consegna alla comunità polacca nel Canada* (Toronto, 14 września, 1984), IGPII, VII, 2, s. 539-540; w tekście Mickiewicza pominięty cudzysłów; cały cytat jest na s. 540.

38 „Śpiewaliście na początku: «Maryjo, Królowo Polski, jestem przy Tobie, pamiętam, czuвам». Jakże bardzo te słowa łączą nas w jednej postawie wokół Tej, co Jasnej broni Częstochowy, a także w Ostrej świeci Bramie, wokół Maryi, Królowej Polski. Jakże bardzo te słowa łączą nas, tu zgromadzonych, z wszystkimi rodakami, którzy żyją na polskiej ziemi i dążą do dobra, do wolności i samorządno-

Nieco krótszy fragment tej samej apostrofy „Panno Święta, co Jasnej bronisz Częstochowy” dwukrotnie cytuje papież podczas pielgrzymki do Polski w Częstochowie 4 czerwca 1979 roku. Jest to cytat jawny, wyraźnie zaznaczony cudzysłowem i towarzyszy mu przywołanie nazwiska autora, tytułu dzieła. Ponadto papież informuje, że cytowany fragment pochodzi z *Inwokacji* oraz nazywa poetę „wieszczem”. To wszystko wpływa na wzniosły charakter omawianego fragmentu wypowiedzi. Zostaje ona umieszczona w kontekście historycznym i narodowym³⁹.

W podobnym kontekście wskazującym na patriotyzm Jana Pawła II pojawia się poetycka peryfraza wskazująca na Maryję podczas liturgicznych obchodów święta Matki Bożej Częstochowskiej, które papież sprawuje 26 sierpnia 1982 roku w Castel Gandolfo. Tam jednak do głosu bardzo wyraźnie dochodzi także kontekst teologiczny, gdyż kaznodzieja, cytując Mickiewicza, odwołuje się do misterium Eucharystii:

Wprowadzam do skarbcza Kościoła Powszechnego Ofiarę, którą wy tam składacie wobec Tej, „która Jasnej broni Częstochowy”: nową ofiarę dziejów. Równocześnie zaś pragnę, aby w tej Najświętszej Ofierze, która łączy wszystkich synów Bożych na całym okręgu ziemi, dokonała się owa przedziwna wymiana darów, jaką Chrystus zapoczątkował w dziejach ludzi i narodów⁴⁰.

Warto w tym fragmencie zauważyć drobne odstępstwo od słów Mickiewicza: zamiast archaicznie dziś brzmiącego: „co Jasnej broni Częstochowy”, papież używa zaimka „która” w odniesieniu do Pani Częstochowskiej.

Dwa lata później, 18 sierpnia 1984 roku, także w Castel Gandolfo, podczas mszy świętej dla polskich pielgrzymów Jan Paweł II ponownie cytuje ten sam fragment modlitwy poety. Przy tej okazji wyjaśnia, że Pius XI przyniósł do kaplicy papieskiej wizerunek z Jasnej Góry, który otrzymał od Episkopatu Polski na pamiątkę swego pobytu w Polsce. Jako monsignore Achilles Ratti pełnił bowiem posługę pierwszego nuncjusza apostolskiego w odrodzonym od 1918 roku państwie polskim. Papież wspomina „cud nad Wisłą”, którego świadkiem był Achilles Ratti, gdyż nie wyjechał z Polski mimo zagrożenia wojną z bolszewikami w 1920 roku. Przypominając rodakom trudne dzieje ojczyzny, postrzega je w perspektywie wiary, o czym świadczą także słowa Mickiewicza:

ści swojej Ojczyzny. Jakże bardzo te słowa łączą nas z wszystkimi rodakami rozproszonymi po całym świecie, w tylu krajach i na wszystkich kontynentach. Wszyscy duchowo jesteśmy zjednoczeni przy Maryi Jasnogórskiej, a przez Nią przy Chrystusie, który jest Panem Dziejów”. Jan Paweł II, *L'incontro con gli emigrati dalla Polonia e da altri paesi* (Caracas, 27 stycznia 1985), IGPII, VIII, 1, s. 185.

39 „«Panno Święta, co Jasnej bronisz Częstochowy...»». Przychodzą na myśl te słowa poety, wieszca, który w inwokacji *Pana Tadeusza* wyraził to, co znajdowało się w jego sercu i znajduje we wszystkich chyba polskich sercach. «...Co Jasnej bronisz Częstochowy...» – pisał Mickiewicz, przemawiając językiem wiary, a zarazem językiem tradycji narodowej. Tradycja ta sięga już prawie sześćuset lat, czyli czasów królowej Jadwigi, błogosławionej Pani Wawelskiej, początków dynastii jagiellońskiej”. Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy świętej odprawionej pod Szczytem Jasnej Góry* (Częstochowa, 4 czerwca 1979), PDO, s. 45.

40 Jan Paweł II, *Alla Messa per i 600 anni della Madonna di Jasna Góra* (Castel Gandolfo, 26 sierpnia 1982), IGPII, V, 3, s. 300.

„Mówię o tym również dlatego, ażeby podkreślić nasze dziękczynienie w tej wspólnotie modlitwy, jaką tu stanowimy. I równocześnie, żeby pogłębić nasze zawierzenie w stosunku do Tej, co «Jasnej broni Częstochowy»”⁴¹. Słowa poety ujęte w cudzysłów mają jednak charakter cytatu niemianowanego i spełniają funkcję teologiczną, a także wskazują na jedność wspólnoty narodowej.

Natomiast kryptocytatem jest kolejne odwołanie papieskie do *Pana Tadeusza*, jakie pojawiło się w jego przemówieniu wygłoszonym 22 listopada 1986 roku w Nowej Zelandii. Wówczas papież ofiarował w prezencie rodakom zamieszkałym w Auckland kopię ikony jasnogórskiej ze słowami życzeń:

Niech wizerunek Pani Jasnogórskiej, który przywozłem w podarunku dla Kościoła w Nowej Zelandii, a szczególnie w tym mieście i diecezji, będzie dla was szczególnym przypomnieniem o tej, która Jasnej broni Częstochowy. Niech będzie dla was źródłem natchnienia do dobra i wytrwania wśród doświadczeń. Błogosławię wasze osoby, wasze rodziny i wszystkie wspólnoty polonijne w Nowej Zelandii⁴².

Także i tym razem papież w kontekście teologicznym i narodowym umieszcza peryfrazę Mickiewicza wskazującą na Maryję. Papież, podobnie jak polscy romantycy, łączy zagadnienia patriotyczne, troskę o doświadczanie tożsamości narodowej z religijnością – także i tą, o której świadczy literatura piękna.

Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego – proza publicystyczna

Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego różnorodnie były określane przez znawców twórczości Mickiewicza, lecz bez wątplenia można je zaliczyć do prozy publicystycznej⁴³. Sześciokrotnie w wypowiedziach Jana Pawła można znaleźć odwołania do tego dzieła. Mają one różnorodny charakter: większość z nich to parafrazy bądź cytaty samego tytułu, niektóre to cytaty wybranych wersów prozy Mickiewicza. Papież przywołuje ten utwór, zwracając się do Polaków w różnych sytuacjach: przemawia zarówno do rodaków w ojczyźnie, jak i tych, którzy przebywają na emigracji, a także do tych, którzy przybyli w pielgrzymce do grobu św. Piotra.

41 Jan Paweł II, *Msza święta dla polskich pielgrzymów. Matka Boska Częstochowska w kaplicy papieskiej* (Castel Gandolfo, 18 sierpnia 1984), NP VII, 2, s. 102; zob. skrót tekstu w języku włoskim: Jan Paweł II, *Messa per un gruppo di polacchi* (Castel Gandolfo, 18 sierpnia 1984), IGPII, VII, 2, s. 216.

42 Jan Paweł II, *Pozdrowienie po Mszy św.*, [nietytułowana wypowiedź zamieszczona w artykule:] *Kronika podróży* (Nowa Zelandia, Auckland, 22 listopada 1986), OR 8(1987), 1, s. 23.

43 „Dzieło o charakterze poetyckim, ale i publicystycznym” – M. Piechota, J. Lyszczyna, *Słownik Mickiewiczowski*, Katowice 2000, s. 173. „Manifest poety do emigracji” – Z. Stefanowska, *Wstęp*, [do:] A. Mickiewicz, *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*, oprac. Z. Stefanowska (BN, I, nr 17), Wrocław 1956, s. XIII. Przyjaciele traktowali je jako „broszurę polityczną”; współcześni Mickiewiczowi widzieli – utwór dydaktyczny, który miał wychowywać i nauczać, zob. J.M. Rymkiewicz i in., *Mickiewicz. Encyklopedia*, Warszawa 2011, s. 258.

Papież tylko raz, odwołując się do prozy publicystycznej Mickiewicza, ujawnia, że używa słowa „pielgrzymstwo” w jego podstawowym rozumieniu. Przypomina, że pochodzi on od wyrazu pielgrzym – czyli pątnik, a więc ktoś przybywający w celu religijnym do jednego z miejsc uznawanych za święte. Takie znaczenie wyrazu pojawiło się w wypowiedzi papieża w przemówieniu wygłoszonym podczas poświęcenia Domu Polskiego im. Jana Pawła II w Watykanie 8 października 1981 roku:

W tym ogólnoludzkim, ogólnochrześcijańskim znaczeniu pielgrzymowania, czy też – żeby użyć Mickiewiczowskiego słowa – „pielgrzymstwa”, jest jakieś szczególne nasze, polskie pielgrzymstwo i pielgrzymowanie, przybywanie z Ojczyzny do miejsca, które jest dla nas święte, tak jak jest święte to miejsce dla tylu innych ludzi, dla tylu innych chrześcijan, dla tylu katolików z całego świata⁴⁴.

Ojciec święty, wprost przywołując nazwisko poety oraz znaczący wyraz z tytułu, nawiązuje kontakt ze słuchaczami, przemawia do nich językiem kultury narodowej, do której należy nie tylko literacka twórczość Mickiewicza, ale i jego działalność publicystyczna. Z tego względu papieska aluzja do dzieła romantycznego twórcy jest sposobem budowania i podtrzymywania więzi z odbiorcami. Można sądzić, że papież chciał przybliżyć rodakom także pozaliteracką, patriotyczną i zarazem religijną twórczość Mickiewicza.

W dalszej części przemówienia papież ponownie używa słowa „pielgrzymstwo” i nawiązuje do tradycji pielgrzymowania do grobów męczenników oraz zwraca uwagę na wartości chrześcijańskie obecne w kulturze polskiej⁴⁵.

Często jednak wyraz „pielgrzym”, którym posługuje się Jan Paweł II w kontekście tytułu wspomnianego dzieła, świadczy o tym, że jego znaczenie papież przejął od Mickiewicza. Poeta określał w ten sposób emigrantów⁴⁶. Także o takim rozumieniu słowa „pielgrzym” papież mówi wprost, przemawiając w Watykanie 26 października 1995 roku do członków Fundacji Jana Pawła II⁴⁷. Rozpoczynając swe przemówienie,

44 Jan Paweł II, *Wasz dar oddaję Bogu, ażeby służył ludziom. Przemówienie podczas poświęcenia Domu Polskiego im. Jana Pawła II* (Watykan, 8 października 1981), OR 2(1981), 10, s. 14.

45 „Ten chrześcijański, religijny sens pielgrzymowania i pielgrzymstwa związany jest ze Stolicą św. Piotra, z dziedzictwem świętych Apostołów Piotra i Pawła w Rzymie, ma dla nas tutaj, w tym domu swoje szczególne miejsce: jest to dom zatrzymania [...]. Przybywamy tutaj, ażeby się skupić, żeby się odnowić, ażeby pogłębić wartości, którymi od tysiąca lat żyje polska rodzina narodowa”. *Ibidem*.

46 Mickiewicz stosował ten termin, zajmując się redakcją pisma skierowanego dla rodaków, którzy opuścili ojczyznę z powodów politycznych. „Pielgrzym Polski” to jedno z pierwszych czasopism, które zostało założone w Paryżu dla polskich uchodźców. Pojawiło się ono 4 listopada 1832 roku i ukazywało się przeciętnie raz na tydzień. Stanisław Pigoń podkreśla podobieństwo tytułu do *Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego* oraz terminu ukazania się dzieła Mickiewicza: „Zbieżność w tytułach nie wygląda na przypadkową. Zastosowanie do emigrantów czcigodnej nazwy pielgrzymów było pomysłem Mickiewicza, on nadał temu wyrazowi treść zaktualizowaną uczuciowo i pełną ładunku ideowego”. S. Pigoń, *Zawsze o Nim. Studia i odczyty o Mickiewiczu*, Warszawa 1960, s. 180.

47 Fundacja Jana Pawła II została ustanowiona dekretem papieskim 16.10.1981 r. Jest to organizacja kościelna, non profit, która stawia sobie za cel popieranie i realizację inicjatyw o charakterze edukacyjnym, naukowym, kulturalnym, religijnym i charytatywnym, związanych z pontyfikatem

najpierw stwierdza, że inspiracją do założenia Fundacji, która łączy Polaków w kraju i za granicą, były dzieła polskich wieszczów okresu romantyzmu: „Główne zręby programu jej działalności [tj. działalności Fundacji Jana Pawła II – A.S.] odnajdujemy poniekąd już w *Księgach pielgrzymstwa polskiego* Adama Mickiewicza oraz *Anhellim* Słowackiego”⁴⁸. Po tym przywołaniu dwóch tytułów i autorów Jan Paweł II koncentruje się na myśli pierwszego z nich:

Jest to program, który wyraża „pielgrzymowanie ku Ojczyźnie”. Píše Mickiewicz: „Duszą Narodu Polskiego jest pielgrzymstwo polskie. A każdy Polak w pielgrzymstwie nie nazywa się tułaczem, bo tułacz jest człowiek błądzący bez celu” (A. Mickiewicz, *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*). Pielgrzymstwo to coś znacznie więcej niż zwyczajna emigracja. Być pielgrzymem, to znaczy mieć przed oczyma cel, czyli zasadniczy punkt odniesienia, jakim jest Ojczyzna⁴⁹.

W powyższej wypowiedzi Jana Pawła II widoczny jest dokładny cytat mianowany, który został oznaczony cudzysłowem, oraz nawiązanie do myśli Mickiewicza, który dbał o to, aby emigranci pamiętali o swej Ojczyźnie – Matce. Podobnie dla Jana Pawła II ważna jest świadomość swej narodowej tożsamości. Ona prowadzi do szacunku dla tych, którzy znaleźli się poza granicami ojczyzny, i rodzi zobowiązania wobec nich. Na ten aspekt wskazuje papież, kontynuując swe przemówienie i ponownie nawiązując do słów wieszca:

Polonia zagraniczna ma – jeśli tak można się wyrazić – dwa „skrzydła”: wschodnie i zachodnie. Ważne jest prześledzenie tych dwóch szlaków „pielgrzymstwa polskiego”. Przy czym dotychczas zdecydowanie zbyt mało uwagi poświęcało się jego rozdziałowi wschodniemu, a warto i trzeba badać i dokumentować ślady obecności naszych Rodaków na przykład w azjatyckiej i zakaukaskiej części Rosji⁵⁰.

Kontekst, w którym ponownie występuje parafraza tytułu dzieła Mickiewicza, jednoznacznie potwierdza, że papież traktuje emigrantów jako pielgrzymów, ludzi, którym Bóg powierzył swoje zadanie⁵¹. Nie ogranicza się ono do wymiaru ziemskiego, lecz, odczytane w perspektywie biblijnej, ma na uwadze nie tylko doczesny wymiar życia na ziemi. Wypowiedź Jana Pawła II można zinterpretować bowiem w kontek-

---

Ojca Świętego Jana Pawła II. Jej działalność ma charakter służebny względem narodu polskiego i Stolicy Apostolskiej, <http://www.pmk-hamburg.de/aktualnosci/1419-spotkanieprzyjaciolfundacjii anapawlaiiwzrymie> [10.11.2015].

⁴⁸ Jan Paweł II, *Ai membri della fondazione „Giovanni Paolo II”* (Watykan, 26 października 1995), IGPII, XVIII, 2, s. 948.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Wiktor Weintraub, porównując znaczenie słowa „pielgrzym” w *Księgach narodu i pielgrzymstwa polskiego* oraz w sonecie *Pielgrzym*, wyjaśnia: „O ile w *Pielgrzymie* w znaczeniu «wędrowca» czy «poety» na obczyźnie konotacje religijne słowa były raczej zatarte, tu przeciwnie, zgodnie z ideologią *Ksiąg*, wybijają się one na czoło. Nie o uwznioślony synonim tu chodzi, ale o podkreślenie, że emigracja ma swój sakralny sens, że jest wypełnieniem naznaczonej przez Boga misji”. W. Weintraub, *Pielgrzym*, [hasło w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 1991, s. 690.

ście teologicznym, przywołując zdanie św. Pawła: „Nasza zaś ojczyzna jest w niebie, skąd też Zbawiciela oczekujemy Pana Jezusa Chrystusa”⁵². Ten teologiczny aspekt interpretacyjny wyraźnie jest także widoczny w przemówieniu wygłoszonym podczas innego spotkania z Polakami, które odbyło się w 1981 roku w Kopenhadze. Najpierw papież przypomina zebranych, że są częścią Kościoła powszechnego, która ma swoje korzenie w polskim tysiącletnim chrześcijaństwie, w narodowych tradycjach i kulturze, a następnie stwierdza: „Więc trzeba, żeby ten Kościół, który jest powszechny, rósł tutaj [...] przez wszystkich pielgrzymów, a także i przez nasze polskie «księgi pielgrzymstwa XX wieku», i żeby rósł także przez Papieża-pielgrzyma”⁵³. Widoczna parafraza tytułu zamieszczona w tym kontekście pozwala spojrzeć na emigrantów XX wieku (a także – perspektywicznie – i następnych wieków) w wymiarze teologicznym. Wzrost i rozwój Kościoła mierzy się bowiem stopniem zjednoczenia z Bogiem każdego, kto od chwili chrztu tworzy wspólnotę tych, co uwierzyli Chrystusowi i pozwalają, by Duch Święty prowadził ich do Domu Ojca.

Podczas tego samego spotkania w Kopenhadze papież używa także sformułowania „pielgrzymstwo” w znaczeniu emigracja. Mówiąc o pokoleniach emigrantów, przybywających przez wiele lat do Danii w poszukiwaniu pracy, konkluduje: „Takie już są specjalne dzieje naszego narodu, że wszyscy uczestniczymy w wielkim pielgrzymowaniu, wedle tego, co napisał Mickiewicz w *Księgach Narodu i Pielgrzymstwa*”⁵⁴. Przywołany w tym kontekście tytuł (niepełny) oraz nazwisko autora nie pozostawiają wątpliwości, że emigranci – niczym pielgrzymi – mają swą misję religijną.

Posłannictwo religijne nie zamyka jednak oczu papieża na problemy doczesne, na co wskazuje, odwołując się do publicystyki Mickiewicza na początku pontyfikatu w maju 1979 roku, podczas spotkania z Polakami przybyłymi do Rzymu. Mówi o bolesnej dla wielu sytuacji w Polsce, która zmusiła rodaków do opuszczenia ojczyzny, i porusza temat emigracji politycznej, ideowej, kulturalnej i zarobkowej. W tym kontekście wyraźnie nawiązuje do prozy polskiego patrioty: „Współczesną falę migracyjną zapoczątkowała ostatnia wojna [...]. Tak więc również w naszej epoce pisze się jakiś nowy rozdział mickiewiczowskich ksiąg pielgrzymstwa polskiego [sic!]. Nam zaś dzisiejsze spotkanie trzeba również wpisać do tego rozdziału”⁵⁵. Z zapisu graficznego można wnioskować, że określenia „pielgrzymstwo polskie” papież nie traktuje w tej wypowiedzi jako tytułu, lecz jako raczej określenie Polaków, dla których brakło miejsca w ojczyźnie.

Oprócz tych odwołań do tytułu utworu stylizowanego na księgi biblijne papież cytuje dwa jego fragmenty. Pierwszy z nich pojawia się w przemówieniu skierowanym do młodzieży zgromadzonej na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie podczas pierwszej piel-

52 List do Filipian, 3, 20.

53 Jan Paweł II, *L'incontro nella nunziatura apostolica con gli immigrati polacchi* (Dania, Kopenhaga, nuncjatura, 6 czerwca 1989), IGPII, XII, 1, s. 1552-1553.

54 *Ibidem*.

55 Jan Paweł II, *Do pielgrzymów polskich* (Watykan, 16 maja 1979), NP II, 1, p. 3, s. 496.

grzymki do Polski. Jan Paweł II, dzieląc się ze słuchaczami swym rozumieniem kultury, wykorzystuje siłę autorytetu wieszcz, mówiąc:

Kultura polska stale płynie szerokim nurtem natchnień mających swoje źródło w Ewangelii. To przyczynia się zarazem do gruntownie humanistycznego charakteru tej kultury – to czyni ją tak głęboko, tak autentycznie ludzką, „...albowiem – jak pisze Mickiewicz w *Księgach pielgrzymstwa polskiego* – cywilizacja, prawdziwie godna człowieka, musi być chrześcijańska”⁵⁶.

W tym fragmencie wypowiedzi papież posługuje się cytatem mianowanym, przywołuje zarówno nazwisko autora, jak i tytuł utworu. Przywołane słowa, umieszczone w kontekście patriotycznym, pełnią funkcję substytucyjną, a jednocześnie wzmacniają ekspresję przekazu⁵⁷.

Po raz drugi papież cytuje fragment *Ksiąg narodu i pielgrzymstwa polskiego* także w kontekście miłości do ojczyzny. Kieruje słowa Mickiewicza do przedstawicieli polskiego rządu, którzy wraz z prezydentem przybyli 5 lutego 1991 roku na audiencję do Watykanu. W przesłaniu, jakie wygłasza wówczas do rodaków, podejmuje problem odpowiedzialności za dobro narodu w nowej sytuacji politycznej, jaka zaistniała w Polsce po okrągłym stole. Papież, mówiąc o nowym porządku, jaki zaistniał w Europie i Polsce, zachęca rodaków do odpowiedzialnego, wielkodusznego zaangażowania dla wspólnego dobra:

Ojczyzna potrzebuje dziś, tak jak w wielu dramatycznych momentach, szczególnej jedności i współpracy, poczucia odpowiedzialności i twórczego dialogu. Oto słowa Wieszcza: „Niech każdy składa talent swój Ojczyźnie, jako dar w skarbone, tajemnie, i nie mówiąc, wiele złożył. Przyjdzie czas, że się skarbona napełni, a Pan Bóg zapisuje, ile każdy złożył”⁵⁸.

W tekście Mickiewicza występuje archaiczna forma „karbona”⁵⁹, która pochodzi z języka hebrajskiego i oznacza skrzynię przeznaczoną na dary w świątyni jerozolimskiej. Forma, której użył Jan Paweł II, powstała poprzez skojarzenie z wyrazem „skarb” i rozpowszechniła się tak bardzo, że wyparła staropolską „karbonę”⁶⁰.

56 Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży zgromadzonej na Wzgórzu Lecha* (Gniezno, 3 czerwca 1979), PDO, s. 41. Por. A. Mickiewicz, *Księgi narodu...*, w. 239-240, s. 40.

57 Przy okazji warto zauważyć, że w cytowanym dziele Mickiewicz wskazuje na posłannictwo polskich emigrantów: „Zaprawdę powiadam Wam: Nie Wy macie uczyć się cywilizacji od cudzoziemców, ale macie się uczyć prawdziwej cywilizacji chrześcijańskiej”. A. Mickiewicz, *Księgi narodu...*, w. 311-313, s. 45.

58 Jan Paweł II, *Visita ufficiale di S.E. il presidente della Repubblica Polacca* (Watykan, 5 lutego 1991), IGPII, XIII, 1, s. 294.

59 Por. tekst Mickiewicza: „Niech każdy składa talent swój Ojczyźnie, jako dar w k a r b o n ę, tajemnie, i nie mówiąc, wiele złożył. Przyjdzie czas, że się k a r b o n a napełni, a Pan Bóg zapisuje, ile każdy złożył”. A. Mickiewicz, *Księgi narodu...*, w. 728-731, s. 64 (podkr. moje – A.S.).

60 Samuel Linde na początku XIX w. podaje znaczenie wyrazu karbona, karbonka jako ‘puszka kościelna do zbierania jałmużny’. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, wyd. 2, Lwów 1855, s. 317. W XIX w. nienacechowanym religijnie był leksem *skarbuszka*, który oznaczał ‘puszkę do zbierania pieniędzy’. Aleksander Brückner w słowniku etymologicznym wydanym w 1927 r. nie analizuje formy „karbona”, lecz przedstawia formę „skarbona”, pisząc o wyrazie skarb. Badacz jednak zaznacza:

Rzeczownik karbona w języku polskim z definicji wskazywał na skarboneg kościelną i dar na cele święte, dlatego stosowanie tego wyrazu w odniesieniu do ojczyzny pełni funkcję sakralizującą.

Cytat nie został wyraźnie mianowany, poprzedza go tylko określenie „wieszcz”, które nie wskazuje jednoznacznie na A. Mickiewicza. Jednakże samo użycie tego słowa wskazuje na to, że przywołany autor stanowi autorytet dla papieża i jego słuchaczy.

Te oba cytaty łączy troska papieża o rozwijanie świadomości narodowej słuchaczy i budzenie ich poczucia odpowiedzialności za przyszły kształt życia Polaków.

Skład zasad – manifest

W roku 1986 podczas wizyty w synagodze rzymskiej papież użył określenia przedstawicieli judaizmu jako „starszych braci”, które prawdopodobnie zaczerpnął od Mickiewicza. W jednym z punktów *Składu zasad*⁶¹, mających regulować życie społeczne przyszłego państwa, poeta nazywał Żydów „starszymi braćmi”⁶², co – jak dowodzą badacze – jest wynikiem wpływu doktryny Andrzeja Towiańskiego i jego religijnego postrzegania rzeczywistości⁶³. Papież, przemawiając w synagodze, powiedział:

Religia hebrajska nie jest dla nas „zewnątrzna”, ale w pewien sposób jest „istotna” dla naszej religii. Mamy bowiem z nią takie związki, jakich nie mamy z żadną inną religią. Jesteście naszymi braćmi umiłowanymi, i w pewien sposób można by powiedzieć [podkr. moje – A.S.], naszymi starszymi braćmi [...]. Żydom, jako narodowi, nie może być przypisana żadna wina dziedziczna czy zbiorowa, za to, „czego dokonało się w męce Jezusa Chrystusa”⁶⁴.

Określenie „nasi starsi bracia” funkcjonuje tu poza kontekstem macierzystym, uzyskuje nowy sens, gdyż zostaje włączone w odmienny kontekst. Wzmocnione zaś

„skarbona pomieszała skarb z karboną biblijną”. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 493; zob. też s. 220. Hebrajski wyraz „korban” oznaczał ‘dar ofiarny’, forma zaś „skarbonka”, która powstała z połączenia wyrazu hebrajskiego z leksemem „skarb”, istniała już w XV w. Zob. W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 550. Zob. też Mk 7, 11.

61 A. Mickiewicz, *Skład zasad*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 12: *Legion polski*. Trybuna Ludów, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1997, s. 10-11.

62 „Izraelowi, bratu starszemu, uszanowanie, braterstwo, pomoc na drodze ku jego dobru wiecznemu i doczesnemu. Równe we wszystkim prawo”. A. Mickiewicz, *Skład zasad*, s. 10.

63 Por. S. Pigoń, *Fundamenty ideowe Legionu*, [w:] idem, *Zawsze o Nim...*, s. 225-243. Cyprian Norwid napisał bardzo krytyczne uwagi w kontekście związku Mickiewicza z Towiańskim i Legionu Polskiego, dla którego stworzył *Skład zasad*. Por. C. Norwid, *List do Jana Skrzynieckiego* [Rzym, 15 kwietnia 1848], [w:] idem, *Pisma wszystkie*, oprac. W. Gomulicki, t. 8, Warszawa 1971, s. 59-61.

64 Jan Paweł II, *Allocuzione nella sinagoga durante l'incontro con comunità ebraica della città di Roma* (Rzym, 13 kwietnia 1986), IGPII, IX, 1, s. 1027; za: G.F. Svidercoschi, *Zmienił oblicze świata*, przeł. E. Data, Marki 2005, s. 113-114. Waldemar Chrostowski zauważa, że w polskim wydaniu „L'Osservatore Romano” pojawił się błąd w tłumaczeniu: „Pominięte wyrażenie «w pewien sposób» (włoskie *in un certo modo*, angielskie *in a certain way*) ma kapitalne znaczenie! Skoro w pewien sposób tak, to w pewien sposób – nie”. W. Chrostowski, *Bóg, Biblia, Mesjasz. Z ks. prof. Waldemarem Chrostowskim rozmawiają: Grzegorz Górny i Rafał Tichy*, Warszawa 2007, s. 395.

papieskim sformułowaniu: „bracia umiłowani” podkreśla związki między religiami, które zrodziły się z tego samego biblijnego objawienia. Biblista, odwołując się do papieskiego określenia „starsi bracia”, wyjaśnia, że istnieje różnica między judaizmem czasów Jezusa a judaizmem czasów po zburzeniu Jerozolimy. Ten późniejszy judaizm –

nie pokrywa się z religią Starego Testamentu, ani też nie jest jej jedynym i prostym przedłużeniem. My, chrześcijanie nie zawdzięczamy swojej wiary rabinom, lecz Jezusowi Chrystusowi oraz tym Jego żydowskim rodakom, którzy pierwsi uwierzyli w Niego jako Mesjasza i Syna Bożego [...]. Na glebie wiary, pobożności i historii biblijnego Izraela wyrosły dwie siostrzane religie – judaizm, który po transformacji dokonanej przez rabinów otrzymał nazwę rabinicznego lub talmudycznego oraz chrześcijaństwo. Można powiedzieć, że judaizm rabiniczny jest chronologicznie późniejszy niż chrześcijaństwo, bo w dużej mierze stanowi odpowiedź na jego zaistnienie⁶⁵.

Można więc sądzić, że papież, mówiąc o „starszych braciach”, ma na uwadze nie tyle religię współczesnych Izraelitów, ile ich religię czasów biblijnych. Określenie to może również – jak u Mickiewicza – wskazywać na naród żydowski: powstał on bowiem wcześniej niż narody słowiańskie. Autor *Składu zasad* zwraca uwagę na „braterstwo” wszystkich narodów; pisze też o braterstwie Słowian zamieszkujących Polskę; zwraca uwagę na to, że naród polski powinien udzielić pomocy „bratu Rusowi” i „bratu Czechowi”⁶⁶. Słowo „brat” funkcjonuje więc u Mickiewicza w znaczeniu „członek ludzkiej rodziny”, a nie w znaczeniu jedności religijnej: w Rosji dominowało prawosławie, Czesi byli zaś w dużym stopniu husytami.

Manifest Mickiewicza z roku 1848 zawierał 15 punktów (wskazówek), jakimi mieli się kierować rodacy w trosce o przywrócenie i utrzymanie państwowości polskiej. Wzbudził on wiele kontrowersji ówczesnych myślicieli – ich najwnikliwszym krytykiem okazał się – szczególnie ceniony przez Jana Pawła II – Norwid, który zarzucał Mickiewiczowi odejście od katolickiej ortodoksji oraz – podobnie jak badacze naszych czasów – radykalizm i brak realizmu w spojrzeniu na kwestie społeczne⁶⁷.

Młody Karol Wojtyła zetknął się z określeniem „brat starszy” na lekcji historii, o czym pisze papieski biograf, informując o sytuacji w Polce i Wadowicach po śmierci

65 *Ibidem*, s. 396.

66 W punkcie 12 Mickiewicz przyznaje każdemu Słowianinowi zamieszkałemu w Polsce „braterstwo, obywatelstwo, równe we wszystkim prawo”; z kolei punkt 15 brzmi: „pomoc polityczna, rodzinna, należna od Polski bratu Czechowi i ludom pobratymczym czeskim, bratu Rusowi i ludom ruskim. Pomoc chrześcijańska wszelkiemu narodowi jako bliźniemu”. A. Mickiewicz, *Skład zasad*, s. 11.

67 Por. C. Norwid, *List do Józefa Bohdana Zaleskiego* [Rzym, 24 kwietnia 1848], [w:] *idem, Pisma wszystkie*, s. 61-63. Norwid waha się, jakimi słowami określić manifest Mickiewicza: „pełen jest albo niedorzeczności, albo obrzydliwego – fałszu – nie wiem!”. (Podkreślenie w zapisie Wiktora Gomulickiego). Współczesna badaczka pisze: „*Skład zasad* przypomina zarys konstytucji utopijnego państwa chrześcijańskiego, wzoru stosunków społecznych, wzoru społecznej struktury”. A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1983, s. 226 (podkr. moje – A.S.). Zob. też: eadem, [Głos w dyskusji], *Polska na wiosnę. Dyskusja*, [w:] *Nasze pojedynki o romantyzm*, red. D. Siwicka, M. Bieńczyk, Warszawa 1995, s. 288.

Józefa Piłsudskiego. Zauważa, że wówczas doszło do prób zainstalowania pikiet strajkowych przed żydowskimi sklepami. Taką próbę podejmowali – przy słabnącym sprzeciwie mieszkańców Wadowic – przybyli do miasteczka młodzi bojownicy z Obozu Narodowo-Radykalnego: „Następnego dnia po tych wydarzeniach gdy dzień po nauczyciel historii Jan Gebhardt wchodzi do klasy Karola i powoli, ważąc każde słowo, czyta tekst Mickiewicza, w którym poeta nazywa Żyda «bratem starszym»”⁶⁸. Także i wtedy Karol Wojtyła wziął sobie do serca słowa z homilii księdza proboszcza Leonarda Prochownika, który powiedział: „antysemityzm jest antychrześcijański”⁶⁹.

Papież powraca do sformułowania „starsi bracia”, nawiązując do tej wizyty w synagodze w roku 1999 roku podczas audiencji generalnej, gdy mówił o dialogu z religią hebrajską⁷⁰. W słowach papieża tym razem nie ma zastrzeżenia, że określenie „starsi bracia” tylko „w pewien sposób” odnosi się do przedstawicieli tej religii, jednak samo odwołanie się do spotkania 13 kwietnia 1986 roku wskazuje, że nazwanie wyznawców judaizmu „starszymi braćmi” chrześcijan powinno być rozumiane tak samo, jak podczas poprzedniego spotkania w synagodze.

W żadnej z tych wypowiedzi papież nie podejmuje kwestii społecznych ani narodowych, które były istotne dla Mickiewicza. Papież słowa zaczerpnięte ze *Składu zasad* wpisuje w kontekst religijny, ukazujący postrzeganie judaizmu przez Kościół doby Soboru Watykańskiego II, który pogłębiając własną samoświadomość, pozostaje jednocześnie otwarty na dialog z innymi religiami. Sformułowanie „starsi bracia” obok „bracia umiłowani” można potraktować jako znak nadziei Kościoła na dobre, braterskie relacje z narodem żydowskim i przedstawicielami judaizmu⁷¹.

Dziady część III – dramat romantyczny

Ojciec święty w swoim nauczaniu dwukrotnie nawiązuje do *Dziadów części III*. Po raz pierwszy w roku 1987 podczas spotkania z Polakami i Polonią w Chile, po raz drugi w roku 1996 we Włoszech, gdzie obecni byli przedstawiciele różnych narodów.

⁶⁸ B. Lecomte, *op. cit.*, s. 50.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ „Dialog międzyreligijny, do którego zachęca List Apostolski *Tertio Millenio Adveniente* w wymiarze określającym obecny rok, jako szczególnie poświęcony Bogu Ojcu, dialog ten odnosi się przede wszystkim do Żydów, «naszych starszych braci» jak zostali nazwani przy okazji pamiętnego spotkania ze wspólnotą żydowską Rzymu 13 kwietnia 1986 roku. Odbiciem duchowego dorobku, które nas łączy, jest sobór Watykański II, a zwłaszcza deklaracja *Nostra Aetate*, która nadała nowy kierunek relacji chrześcijaństwa z religią żydowską”. Jan Paweł II, *Il dialogo con gli ebrei. Udienza generale* (Watykan, 28 kwietnia 1999), IGPII, XXII, 1, s. 834, przeł. Z. Stojanowski-Han. W obu cytowanych wypowiedziach Ojciec święty przemawia jako jeden z ojców soboru i kontynuator jego nauczania otwartego na świat współczesny.

⁷¹ Warto w tym miejscu pochylić się nad refleksją teologiczną na temat relacji judaizmu i chrześcijaństwa w kontekście wypowiedzi Jana Pawła II. W. Chrostowski, *Kościół. Żydzi. Polska. Z ks. prof. Waldemarem Chrostowskim rozmawiają: Grzegorz Górny i Rafał Tichy*, Warszawa 2009, s. 489-491.

To pierwsze nawiązanie do dramatu romantycznego dokonuje się przy okazji prezentacji wkładu Ignacego Domeyki, jednego z polskich filomatów, do rozwoju nauki, kultury i gospodarki Chile⁷². Jan Paweł II, przypominając o zbliżającej się setnej jego rocznicy śmierci, która przypaść miała w roku 1989, stwierdza: „Ten polski emigrant, przyjaciel Mickiewicza (który go upamiętnił w trzeciej części *Dziadów* jako Żegotę), był człowiekiem o wielkiej formacji intelektualnej i religijnej”⁷³. Żegota, jak Mickiewicz, należał do grona filomatów w latach studenckich⁷⁴ i towarzyszył poecie, gdy tworzył *Dziady dredeńskie*⁷⁵. Współczesna badaczka, pisząc o owocach intelektualnej i duchowej formacji filomatów, zauważa:

Późniejsze losy filomatów wskazują, że byli wśród nich ludzie istotnie nieprzeciętni, zdolni do tworzenia dzieł trwałych i pożytecznych. I tworzyli je: dla obcych. Jerzy [powinno być: Józef Szczepan – A.S.] Kowalewski był pionierem orientalistyki rosyjskiej, Ignacy Domeyko ojcem uniwersytetu w Santiago w Chile, Malewski zasłużonym archiwistą w Petersburgu, Mickiewiczowi wiedza wyniesiona z Wilna wystarczyła do wykładów w Lozannie i w Paryżu⁷⁶.

Papież, przywołując bezpośrednio i autora, i tytułu utworu oraz postać Domeyki – jako jednego z bohaterów dramatu⁷⁷ – nawiązuje kontakt z rodakami żyjącymi na

72 „Obecność Polaków w tym kraju podkreśla piękna, wyjątkowa karta zapisana życiem i działalnością naszego wielkiego rodaka [...]. Po ukończeniu studiów w Paryżu przybył do Chile w roku 1838. Chile było już wówczas krajem niepodległym. Stworzył tu naukowe podstawy eksploatacji bogactw naturalnych oraz zajmował się organizacją nauki i nauczania. Przez długie lata był profesorem, a następnie rektorem Uniwersytetu w Santiago. Dokonał szeregu ważnych odkryć geologicznych i geograficznych. Imieniem Domeyki zostało między innymi nazwane pasmo Gór w Andach. Stawał w obronie ludzkich praw i rodzimej kultury szczepu Araukanów. Uznany został przez Chilijczyków za jednego z najbardziej zasłużonych dla rozwoju gospodarczego i kulturalnego tego kraju. Można by powiedzieć w duchu Soboru Watykańskiego II, że Domeyko był szczególnym «darem» narodu i Kościoła w Polsce dla Chile, dla Kościoła i narodu chilijskiego. Do końca swego życia zachował głęboką duchową łączność z własną Ojczyzną”. Jan Paweł II, *Lincontro con la comunità polacca in Chile* (Santiago do Chile, 4 kwietnia 1987), IGPII, X, 1, s. 1029.

73 *Ibidem*.

74 O związkach Domeyki z działalnością filomatów, promienistych i filaretów zob. Z. Wójcik, *Ignacy Domeyko. Litwa. Francja. Chile*, Wrocław 1995, s. 86-177. W literaturze przedmiotu spotykamy dwojaką pisownię: wielką i małą literą; w cytowanej tu publikacji jest wielka litera.

75 A. Mickiewicz, *Dziady cz. III. Lekcja literatury z Zofią Stefanowską*, Kraków 1998, s. 39, komentarz do wersu 9. „[Ignacy Domeyko] spotkał się ponownie z Mickiewiczem w Dreźnie [...] i wraz ze Stefanem Garczyńskim i Antonim Edwardem Odyńcem był Domeyko świadkiem powstania *Dziadów części III*; Odyniec zanotował, że Mickiewicz odczytywał im fragmenty dramatu [...]. Domeyko sporządził [...] kopię rękopisu przeznaczoną do druku”. M. Piechota, J. Lyszczyna, *op. cit.*, s. 121.

76 J. Wiczerska-Zabłocka, *Posłowie*, [w:] A. Mickiewicz, *Dziady, cz. III*, Wrocław 1984, s. 233. Autorka pomyłkowo podała imię przedstawiciela orientalistyki Jerzy zamiast Józef. Wzmiankowany Malewski ma na imię Franciszek. Zob. bogate opracowanie dotyczące losów zesłańców: J. Borowczyk, *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1924-1870)*, Poznań 2014.

77 W scenie I rozpoczynającej III *cz. Dziadów*, której akcja dzieje się w Wilnie, w klasztorze bazyliańców, „przerobionym na więzienie”, pojawia się wiele postaci historycznych znanych z procesu młodzieży wileńskiej; co ciekawe, występują one bez maski literackiej, gdyż Mickiewicz użył ich prawdziwych imion (Tomasz – „Patriarcha biedy” – to Tomasz Zan) albo nazwisk (Frejend,

obczyźnie. Podejmuje swoisty dialog, który możliwy jest dzięki znajomości wspólnego kodu kulturowego, jakim jest patriotyczny dramat dziewiętnastowiecznego autora.

Drugie papieskie odwołanie do *Dziadów drezdeńskich* pojawia się w kontekście teologicznej refleksji nad ubóstwem ducha, przeprowadzonej podczas homilii 28 stycznia 1996 roku⁷⁸. Papież przypomina najpierw treść pierwszego błogosławieństwa i wskazuje znaczenie naśladowania Chrystusa, który samego siebie wyraża w słowach: „błogosławieni ubodzy duchem” (Mt 5, 3). Następnie Ojciec święty cytuje dwa wersety św. Pawła⁷⁹, w których apostoł podejmuje temat pokory, podkreślając, że nikt nie powinien się „chełpić przed obliczem Boga”. Bezpośrednio po cytacie z *Corpus Paulinum* papież odwołuje się do romantycznego twórcy:

Pyta poeta Adam Mickiewicz: „Czymże ja jestem przed Twoim obliczem?” i odpowiada: „Prochem i niczem”. Ubóstwo w duchu oznacza w Ewangelii jak gdyby szczególną przestrzeń, jaką człowiek otwiera dla działania Boga, aby ukazała się w pełni Jego zbawcza moc⁸⁰.

Kontekst, w którym Jan Paweł II przywołał słowa wieszczka, pozwala dostrzec ich funkcję substytucyjną: papież wyraża swe stanowisko, cytując wyznanie księdza Piotra. Ponadto cytat odgrywa także rolę ekspresyjną: dzięki niemu kaznodzieja przemawia z większą siłą przekonania. Słowa zakonnika wskazują na wartość pokory, która otwiera go na przyjęcie szczególnego obdarowania – profetycznej wizji. Ksiądz Piotr nie woła: „daj mi rząd dusz”, gdyż obca jest mu mentalność pysznego buntownika, lecz wyznaje swą słabość, zgadza się na swe ludzkie ograniczenia – a więc na swe duchowe ubóstwo. Akceptuje to, że jego *conditio humana* nie jest tym samym, co *conditio divina*. Mając na uwadze prawa rozwoju życia wiary, można stwierdzić, że człowiek, który doświadcza, jest „prochem i niczem”, i potrafi przyjąć tę prawdę o sobie, godząc się na swe ograniczenia. Nie nosi w sobie żadnych pretensji, lecz jako „ubogi”, wie, że ma wszystko „u Boga” i potrafi z zaufaniem powierzyć się Mu jak Ojcu, wiedząc, że to Bóg jest źródłem wszelkiego dobra.

Wprowadzony cytat ma wyraźną wymowę teologiczną: Jan Paweł II, tak jak teologowie pierwszych wieków, łączy postawę pokory z ubóstwem. Doświadczenie duchowego ubóstwa – podobnie jak pokory – także czyni zdolnym człowieka na przyjęcie działania Boga.

Kólakowski) lub czytelnich pseudonimów (Żegota – staropolska forma imienia, jakie nosił Ignacy Domeyko – Ignacy Domeyko). Por. A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, s. 133.

⁷⁸ Jan Paweł II, *Przypatrzenie się bracia powołaniu waszemu. Msza św. w Kościele św. Kleta* (Włochy, Rzym, 28 stycznia 1996), OR 17(1996), 3, s. 40.

⁷⁹ „Bóg wybrał właśnie to, co głupie w oczach świata, aby zawstydzić mędrców, wybrał to, co niemocne, aby mocnych poniżyć; i to, co nie jest szlachetnie urodzone według świata i wzgardzone, i to, co nie jest, wyróżnił Bóg, by to co jest, unicestwić, tak by się żadne stworzenie nie chełpiło przed obliczem Boga” (1 Kor 1, 27-28).

⁸⁰ Jan Paweł II, *Przypatrzenie się bracia powołaniu waszemu...*, s. 40.

Przywołane słowa Mickiewicza są dosłownym przytoczeniem, które tylko częściowo jest mianowane, gdyż papież nie podaje tytułu utworu, a jedynie nazwisko autora. Można przypuszczać, że liczy na to, że Polacy znają kontekst, w którym poeta umieścił to wyznanie księdza Piotra, z kolei inni słuchacze homilii (wygłoszonej w języku włoskim) będą rozumieli, że papież cytuje słowa kogoś, kto stanowi dla niego autorytet.

Boże Narodzenie – epigramat

Podczas audyencji generalnej, która odbyła się 25 stycznia 1983 roku⁸¹, a więc w czasie gdy w Polsce tradycyjnie śpiewane są jeszcze kolędy, papież przytacza dwuwiers romantycznego twórcy. Ma on charakter cytatu częściowo mianowanego i dokładnego, jest opatrzony cudzysłowem. Słowa wieszczą Jan Paweł II umieszcza w kontekście modlitwy, co podkreśla ich wymiar teologiczny:

Napisał Mickiewicz: „Wierzysz, że Bóg się zrodził w betlejemskim żłobie, lecz biada ci, jeżeli nie zrodził się w tobie”. Dzisiaj, gdy jeszcze czas Bożego Narodzenia trwa w naszej rodzimej tradycji, pragnę modlić się do Ciebie, Matko Jasnogórska, śpiewem wszystkich kolęd ojczystych, których jest tak wiele⁸².

Zacytowany przez papieża epigramat poeta zatytułował *Boże Narodzenie* i umieścił w zbiorze *Zdania i uwagi*. Adam Mickiewicz ten zbiór krótkich myśli zaczerpnął od innych autorów⁸³, a ich teksty – jak można przypuszczać – traktował bardzo osobiście: „Twórca w lekturze mistyków szukał potwierdzenia swej «życiowej filozofii», czy może wzbogacenia chrześcijańskiej świadomości; występował wówczas w – być może – roli «poszukiwacza» prawdy albo czytelnika – hermeneuty, ale na pewno nie – bezwolnego tłumacza⁸⁴”.

Owoce swej pracy nad analizowanymi tekstami poeta wyraził w formie wierszowej oraz nazwał „maksymami” i „wersetami”, a to pozwoliło znawcom Mickiewicza usytu-

81 Istnieje rozbieżność datacji: wydanie watykańskie podaje 26 stycznia, wydanie polskie podaje 25 stycznia 1983 r. Zob. Jan Paweł II, *Udienza generale. Preghiera alla Madonna di Jasna Góra* (Rzym, 26 stycznia 1983), IGPII, VI, 1, s. 250. Por. idem, *Modlitwa do Madonny z Jasnej Góry* (Rzym, 25 stycznia 1983), NP VI, 1, s. 113.

82 Jan Paweł II, *Udienza generale. Preghiera alla Madonna di Jasna Góra*, s. 250.

83 A. Mickiewicz, *Boże Narodzenie*, [*Zdania i uwagi z dzieł Jakuba Bema, Anioła Ślązaka (Angelus Silesius) i Sę Martena*], [w:] idem, *Dzieła*, oprac. C. Zgorzelski, t. 1, Warszawa 1993, s. 382.

84 A. Grzywna-Wielecsek, „*Jest więcej prawd w piśmie*”. Mickiewiczowskie „*Zdania i uwagi*” w kontekście Biblii, Lublin 1994, s. 10. Inny badacz, odnosząc się do relacji, jaka zachodziła między czytаныmi lekturami a ich artystycznym opracowaniem, pisze: „Nawet tego autora, który był wzorem i źródłem najbliższym, nie trzymał się Mickiewicz niewolniczo, nie przekładał go jednym ciągiem, niejako w mechanicznym rozpędzie. Przekładał je, jak tworzył, spontanicznie, idąc częściej za nakłonieniem z wewnątrz niż z zewnątrz, od ducha raczej, niż od cudzego tekstu”. S. Pigoń, *Autograf „Zdań i uwag” A. Mickiewicza*, Wilno 1928, s. 6.

ować *Boże Narodzenie* wśród „budujących aforyzmów”⁸⁵. Dystych ten – jak i inne epigramaty z tego zbioru – potraktować można jako swoisty wywód filozoficzny. Zdaniem badaczy w *Zdaniach i uwagach* pojawia się wiele sformułowań, które należy interpretować w duchu mistycznym⁸⁶. Aspekt mistycznego zjednoczenia z Bogiem zauważa także Jan Paweł II, na co wskazuje kontekst, w jakim pojawia się cytat Mickiewicza. Zarówno zachęta papieża poprzedzająca epigramat Mickiewicza, jak i słowa, które papież wypowiedział później, zwracają uwagę odbiorców na znaczenie troski o rozwój życia wiary, podkreślają wartość osobistej więzi z Bogiem rozwijanej przez modlitwę i lekturę Biblii.

Ojciec święty wprowadza słowa Mickiewicza apostrofą do Maryi i Matce Bożej przypisuje prośbę zapisaną przez św. Pawła⁸⁷: „«Przyjmijcie to Słowo, nie jako słowo ludzkie, ale – jak jest naprawdę jako Słowo Boga, który działa w was wierzących». Tak zdajesz się mówić do nas Ty, Matko [...]. Jest to Słowo Bożego Narodzenia, które tak głębokim echem odezwało się w duszach polskich. Słowo Bożego Narodzenia, które na przestrzeni całych stuleci rozbrzmiewało i nadal rozbrzmiewa w naszych polskich kołędach”⁸⁸. Papież łączy aspekt teologiczny z aspektem historycznym i narodowym, podkreślając obecność kołęd w polskiej kulturze. Także słowa Jana Pawła II, które następują po przytoczeniu Mickiewicza, mają charakter duszpasterski: papież zwraca uwagę na znaczenie pieśni bożonarodzeniowych w osobistym doświadczeniu wiary, z którego promieniuje radość życia⁸⁹. Także o duszpasterskim niejako charakterze *Zdań i uwag* piszą znawcy dzieł Mickiewicza:

Sens życia zostaje odczytany w dążeniu ludzkości do Boga, pokoju, wieczności i radości, a osiągnięcie tych celów staje się możliwe przez pokorę, cierpienie, prawdę, zdolność do wyrze-

85 J. Brzozowski, *Odczytywanie romantyków. Szkice i notatki o Mickiewiczu, Malczewskim i Słowackim*, Kraków 2002, s. 90; zob. też W. Weintraub, *Poeta i prorok. Rzecz o profetyzmie Mickiewicza*, Warszawa 1982, s. 329.

86 Jest to mistyka Mistra Eckharta, która przeniknęła do pism przez Anioła Ślązaka. I chociaż niekiedy odbiega ona od ortodoksji katolickiej – zwłaszcza w tym co dotyczy wizji człowieka i jego relacji z Bogiem – to wywarła wielki wpływ na *Zdania i uwagi* Mickiewicza. Por. M. Janion [Głos w dyskusji], „Jeśliś urodził Boga...”. *Dyskusja*, [w:] *Nasze pojedynki...*, s. 130. Inna badaczka pisze: „w *Zdaniach i uwagach* brzmią tony nadreńskie. W kontekście pism z ducha Eckharta niektóre dystychy nabierają głębszej, mistycznej i teozoficznej wymowy. Zyskują na ostrości. Idea bogoczo-wieczności obejmuje tu kilka motywów: narodziny Boga w człowieku, pokora (kenoza) jako droga zjednoczenia z Boskością, zależność Boga od człowieka”. M. Burta, *Reszta prawd. „Zdania i uwagi” Adama Mickiewicza*, Warszawa 2005, s. 177-178.

87 Por. „Dlatego nieustannie dziękujemy Bogu, bo gdy przyjęliście słowo Boże, usłyszane od nas, przyjęliście je nie jako słowo ludzkie, ale – jak jest naprawdę – jako słowo Boga, który działa w was wierzących” (1 Tes 2, 13).

88 Jan Paweł II, *Udienza generale. Preghiera alla Madonna di Jasna Góra*, s. 250.

89 „Dzisiaj, gdy jeszcze czas Bożego Narodzenia trwa w naszej rodzimej tradycji pragnę modlić się do Ciebie Matko Jasnogórska śpiewem wszystkich kołęd ojczystych, których jest tak wiele. To dzięki nim – pomimo tylu mroków i trudności, jaki niesie z sobą życie – odczuwamy w głębi naszej egzystencji światło i odczuwany radość, że Słowo stało się Ciałem i zamieszkało między nami. Obyśmy stamtąd nie przestali czerpać duchowej mocy”. *Ibidem*.

czeń i rezygnacje z pychy i pseudomądrości [...]. O procesie dziejowym decyduje nie heroizm jednostek, lecz cisi i bezimienni bohaterowie posiadający wewnętrzną siłę duchową i do końca wierni wyznawanym ideałom. Ta nauka *Zdań i uwag* staje się chyba najbardziej oczywistą⁹⁰.

Cytat z romantycznego poety w wypowiedzi Jana Pawła II ma charakter alegacji oraz pełni funkcję impresywno-ekspresywną, gdyż wzmacnia teologiczne przesłanie wypowiedzi papieża jako nauczyciela wiary, który stawia sobie także cele formacyjne⁹¹.

Oda do młodości

W liście Jana Pawła II skierowanym do artystów całego świata zostały także przywołane nazwiska artystów słowa. Wśród nich znalazło się miejsce dla Adama Mickiewicza. Został on przywołany przy okazji cytatu z młodzieńczego, lecz zarazem przełomowego utworu, napisanego w 1820 roku⁹². Być może uniwersalizm obecny w *Odzie do młodości*⁹³ sprawił, że niektóre jej fragmenty zaczęły funkcjonować poza kontekstem utworu, nabierały statusu „skrzydlatych słów” i przemawiały siłą poetyckiego wyrazu⁹⁴.

Także inny kontekst przytoczonego przez papieża wersu *Ody* zadecydował o jego nowym znaczeniu. Jan Paweł II w końcowej części *Listu do artystów* złożył życzenia jego odbiorcom, pisząc:

„Wyjdzie z zamętu świat ducha...”. Ze słów, które Adam Mickiewicz napisał w czasach bardzo trudnych i bolesnych dla swojej ojczyzny, pragnę zaczerpnąć życzenie dla was: niech wasza sztuka przyczynia się do upowszechnienia prawdziwego piękna, które będzie niejako echem obecności Ducha Bożego i dzięki temu przekształci materię, otwierając umysły na rzeczywistość wieczną⁹⁵.

Papież sytuuje słowa poety w kontekście historycznym i narodowym zarazem, abstrahuje od nowatorskiej treści utworu, a skupia uwagę czytelników na znaczeniu piękna. Jest ono głęboko wpisane w wymowę całego *Listu do artystów* i pośrednio wskazuje na Boga – Artystę, Twórcę wszelkiego piękna, który stwarza świat mocą słowa

90 Z. Sudolski, *Mickiewicz. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1995, s. 399.

91 Podobne cele dydaktyczne i moralizatorskie stawiał sobie Mickiewicz: „W *Zdaniach i uwagach* dydaktyzm jest eksponowany, chwilami wręcz kategoryczny, szczególnie w zestawieniu z wcześniejszą twórczością. Mało tu «ja» poety, mało intymności. Tamowanie żywiołu lirycznego jest, z jednej strony, skutkiem tonu nauczycielskiego, z drugiej – kenozy artysty”. M. Burta, *op. cit.*, s. 235.

92 „*Oda do młodości* napisana w grudniu 1820 roku przesłana przyjaciółom do Wilna, jest świadectwem dokonującego się przełomu twórczości Mickiewicza, uprawiającego dotąd poezje w stylu klasycystycznym [...]. W wierszu można dostrzec wybitnie romantyczne już hasła”. M. Piechota, J. Lyszczyzna, *op. cit.*, s. 225.

93 „Na wskroś uniwersalistyczna *Oda do młodości* wylatuje ponad poziomy filomackiego pojmowania świata”. A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, s. 30.

94 „Podczas powstania listopadowego na murach Warszawy pojawiły się napisy cytujące zakończenie wiersza: «Witaj jutrenko swobody, / Zbawienia za tobą słońce». Cytaty te na ogół wyrwane z kontekstu całości, zaczęły żyć własnym życiem, a ich treść bywała aktualizowana i odczytywana w odniesieniu do różnych wydarzeń historycznych”. M. Piechota, J. Lyszczyzna, *op. cit.*, s. 226.

95 Jan Paweł II, *List do artystów*, Watykan 1999, p. 16.

i słowem przewyżcza wszelki nieład. Można w cytacie papieża znaleźć nawiązanie do przekonań romantyków, o których pisze współczesna badaczka:

wzorem Boga, który przy pomocy słowa opanował pierwotnych chaos, romantyczni poeci chcieli opanować i uporządkować chaos nowego świata, jaki wyłonił się z rewolucyjnego mroku XVIII stulecia. Chcieli ustanowić świat ducha, o czym wyraźnie napisał Mickiewicz w *Odzie do młodości*⁹⁶.

W tym nowym porządku, do którego dążyli romantycy, widoczne jest przeciwstawienie materialnemu i widzialnemu światu rzeczy – niewidzialnego, niematerialnego świata ducha, o czym pisał literaturoznawca z czasów młodości Karola Wojtyły⁹⁷. Z takim przekonaniem romantyków spójna jest koncepcja prymatu ducha nad materią, którą głosi w swoim nauczaniu Jan Paweł II. Piękno w rozumieniu papieża wówczas jest prawdziwe, gdy odnosi się do Boga jako swego źródła. Ojciec święty zwraca też uwagę na to, że zadaniem artystów jest otwieranie ludzi na wymiar nadprzyrodzony, wieczny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że jednym z wyróżników ody jako gatunku literackiego jest wzniosłość. Papież niejako nawiązuje do tej cechy cytowanego utworu, pisząc o tak wzniosłym zadaniu sztuki.

Częściowo mianowany cytat z *Ody do młodości* pełni funkcję prezentacyjną: przedstawia bezpośrednio poglądy Jana Pawła II i stanowi ponadto punkt wyjścia refleksji teologicznej na temat wartości sztuki i jej związku z Bogiem jako najwyższym Artystą.

Romantyczność – ballada

Ballada jest jednym z charakterystycznych dla romantyzmu gatunków literackich, który obecny był już w młodzieńczej twórczości Adama Mickiewicza. Jan Paweł II podczas spotkania z młodzieżą podczas pierwszej pielgrzymki do ojczyzny przywołuje cytat z tomu *Ballady i romanse*, w którym Mickiewicz zamieścił swój programowy utwór *Romantyczność*⁹⁸. Cytat ten sprowokowały oklaski, którymi młodzież akademicka wyrażała swą radość i aprobatę dla słów papieża. Jan Paweł II, głośno zastanawiając się, w którym momencie młodzież bije brawo, wnioskuje:

Moi drodzy! Ostatnie brawo było przy sercu. Temu nie można się tak bardzo dziwić. Przede wszystkim, że jesteście młodzi, a następnie, wszyscy należycie do tego społeczeństwa, którego największy poeta napisał w swojej młodości: „Miej serce i patrzaj w serce”. I myślę, że Mickie-

96 M. Zielińska, *Romantyczne manipulacje czy wyrachowanie?*, [w:] *Nasze pojedynki...*, s. 234.

97 A. Mickiewicz, *Oda do młodości*, [w:] idem, *Poezje*, wstęp W. Kubacki, wybór i objaśnienia J. Kallenbach, Wrocław 1949, s. 26, komentarz do wersu 69 (BN, I, nr 6; tekst tej edycji na podstawie wydania z roku 1920).

98 A. Mickiewicz, *Romantyczność* [tom *Ballady i romanse*], [w:] idem, *Wybór poezyj*, oprac. C. Zgorzelski, t. 1 (BN, I, nr 6), Wrocław 1974, s. 101-105. Por. A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, s. 48 (przypis 21).

wicz, chociaż pisał w duchu swojej epoki romantycznej, jednak nie był daleki od biblijnego znaczenia serca⁹⁹.

Warto zauważyć, że ten fragment przemówienia nie został uprzednio przygotowany na piśmie; jest on natychmiastową reakcją miłośnika Mickiewicza i znawcy problemów młodzieży. Dokładny cytat, któremu towarzyszy wskazanie autora, świadczy, że papieżowi osobiście bliski był ten wers, gdyż przywołał go spontanicznie, uznając za odpowiedni w danej sytuacji. Wybór właśnie tego zdania to zarazem opowiedzenie się za poglądami Mickiewicza, który „prawdom martwym” przeciwstawiał „prawdy żywe”¹⁰⁰, oraz za przekonaniem poety, że należy kierować się sercem¹⁰¹.

Jan Paweł II, podobnie jak romantycy, sprzeciwiał się ciasnemu racjonalizmowi i empiryzmowi oświecenia kwestionującego istnienie zjawisk, których nie da się dowiedzieć metodami stosowanymi w naukach ścisłych¹⁰² – a tylko te metody oświeceniowy racjonalizm uznawał za jedyne narzędzia poznania rzeczywistości. Interesujący jest też komentarz, którym papież opatrzył słowa wieszczka: zwrócił w nim uwagę, że romantyczne rozumienie serca jest bliskie biblijnemu rozumieniu. Człowiek biblijny zdolny jest przyjąć za prawdę także i to, co wymyka się wszelkim ograniczeniom racjonalizmu, gdyż nie uważa swego rozumu za jedyne źródło poznania prawdy. Świadczy o tym tak zwana biblijna historia zbawienia, w której wielką rolę odgrywają osoby doświadczające takiego kontaktu z Bogiem, który wymyka się racjonalistycznym kryteriom poznania (np. patriarchowie, sędziowie i prorocy). Podobnie można powiedzieć o wielu świętych, zwłaszcza mistykach, w całej historii Kościoła (np. św. Franciszek z Asyżu, św. Jan Bosco, św. o. Pio, św. Faustyna Kowalska). Umieli oni łączyć poznanie, które wynika z działania rozumu z tym, które wynika z osobistego doświadczenia wiary¹⁰³.

Podsumowując, należy stwierdzić, że rozpatrywany cytat z *Romantyczności* także

99 Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży akademickiej zgromadzonej przed kościołem św. Anny* (Warszawa, 3 czerwca 1979), PDO, s. 28 (informacja podana w przypisie oznaczonym gwiazdką).

100 „Prawdy żywe” pojmowane są różnorako, ale zawsze w opozycji do racjonalistycznego scjentyzmu, zawsze w odwołaniu do serca w wyobraźni oraz do źródeł tradycji ustnej, gminnej, przekazywanej „na żywo”. Por. A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 1977, s. 251.

101 A. Witkowska, *Mickiewicz. Słowo i czyn*, s. 128. Por. J. Brzozowski, *op. cit.*, s. 119-123.

102 Jan Paweł II, pisząc o filozofii oświecenia, zaznacza, że jest ona „definitywną afirmacją czyścącego racjonalizmu”, a on, uznając deizm, odrzuca taką koncepcję Boga, który jest zainteresowany życiem ludzi, a więc Boga bliskiego człowiekowi, którego jako Ojca pełnego Miłosierdzia ukazał Jezus z Nazaretu. Papież stwierdza: „racjonalizm oświeceniowy wyłączył prawdziwego Boga, a w szczególności Boga Odkupiciela, poza nawias”. Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei...*, s. 58-59. Zob. też idem, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przelomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 20-21. Papież w rozdziale *Ideologie zła* pisze m.in. o negatywnych skutkach oświeceniowych koncepcji świata i człowieka.

103 Przy okazji warto wspomnieć o pewnym podobieństwie wymowy innego utworu Mickiewicza *Rozum i wiara* do przesłania encykliki Jana Pawła II *Fides et ratio*. U romantycznego poety czytamy: „Ach! Ty bez wiary byłbyś niewidomy”. Wiara nie jest tu jednak alternatywą rozumu, lecz raczej szansą, by uwolnić się od jego ograniczeń; wiara nie deprecjonując ludzkiego rozumu, czyni krok dalej w dziedzinie poznania rzeczywistości. Zob. M. Piechota, J. Lyszczyna, *op. cit.*, s. 283-284. Papież pisze wprost o związku wiary i rozumu w pierwszych słowach wspomnianej encykliki: „Wiara i rozum

ma charakter potwierdzenia poglądów mówcy; jest więc alegacją. Pełni również funkcję prezentacyjną, która zostaje wzbogacona komentarzem Jana Pawła II. Bardzo wyrazi- sta jest jego funkcja fatyczna – pojawia się jako odpowiedź na aplauz młodzieży i jest formą podtrzymania kontaktu z młodzieżą. Warto dodać, że młodzież, która w roku 1979 zebrała się przed kościołem akademickim w Warszawie, znała ten utwór – o czym Jan Paweł II był przekonany, znając program nauczania obowiązujący w szkołach od drugiej wojny światowej do chwili pierwszej pielgrzymki do ojczyzny.

Rozmowa wieczorna – liryk

Podczas katechezy na temat Eucharystii, którą papież wygłosił podczas audiencji generalnej i skierował do całego Kościoła, pojawia się obszerny cytat z wiersza zaliczanego do liryków okresu rzymsko-drezdeńskiego. Jan Paweł II najpierw odnosi się do misterium Eucharystii, mówiąc – Komunia św. „jest znakiem jedności duchowej, w której człowiek otrzymuje Chrystusa, dane mu jest uczestnictwo w Jego Duchu, odnajduje w Nim szczególne zażyłą relację z Ojcem, czuje szczególny dostęp do Niego”¹⁰⁴. W słowach tych papież zwraca uwagę na aspekt trynitarny: jedność człowieka z Bogiem Ojcem i Synem, jaka dokonuje się w Duchu Świętym¹⁰⁵. A po tej teologicznej refleksji wprowadza cytat z Mickiewicza słowami: „Pewien wielki poeta mówi”, a następnie przywołuje całą pierwszą zwrotkę liryku jako cytat oznaczony cudzysłowem:

Z Tobą ja gadam, co królujesz w niebie,
A razem gościsz w domku mego ducha...
Z Tobą ja gadam! Słów nie mam dla Ciebie:
Myśl Twoja każdej myśli mej wysłucha;
Najdalej władasz i służysz w pobliżu,
Król w niebiosach, w sercu mym na krzyżu!...¹⁰⁶.

Powyższe wersy Mickiewicza zaczerpnięte z *Rozmowy wieczornej*¹⁰⁷ są określane jako „deklaracje człowieka głębokiej wiary, który podejmuje rozmowę z Nieśmiertelnym ogarniającym wszechświat i ludzkie serce”¹⁰⁸. Widoczna jest w nich wzniosłość połączona z odczuciem nie tylko potęgi, ale i bliskości Boga. Podmiot zwraca się do Boga

---

są jak dwa skrzydła, na których duch ludzki unosi się ku kontemplacji prawdy”. Jan Paweł II, *Fides et ratio*, Watykan 1998 [preambuła].

104 Jan Paweł II, *Eucharystia: sakrament bliskości Boga. Audiencja generalna* (Watykan, 13 czerwca 1979), NP II, 1, s. 719.

105 Zob. A. Seul, *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II skierowanych do Kościoła powszechnego*, [w:] *Zostawił w nas ślad*, red. J. Chyła, T. Huzarek, I. Smagliński, Pelplin 2014, s. 42-63.

106 Jan Paweł II, *Eucharystia: sakrament bliskości Boga...*, s. 719.

107 A. Mickiewicz, *Rozmowa wieczorna*, [w:] idem, *Dzieła wszystkie*, t. 1, cz. 3: *Wiersze 1829-1855*, oprac. C. Zgorzelski, Warszawa 1993, s. 327-328.

108 Z. Sudolski, *op. cit.*, s. 338.

jako do kogoś, z kim czuje się osobiście zjednoczony¹⁰⁹. Mając na uwadze głęboką relację św. Jana Pawła II z Bogiem, można uznać, że papież, oddając głos Mickiewiczowi, zastępuje słowami wieszczka własne sformułowania, których mógłby użyć. Cytat więc pełni funkcję substytucyjną. Ojciec święty wykorzystuje poetycki język utworu należącego do liryki bezpośredniej, aby przedstawić treści teologiczne odnoszące się do zjednoczenia człowieka z Bogiem, jakie dokonuje się podczas komunii świętej. Na ten aspekt zwraca uwagę raz jeszcze, gdy bezpośrednio po cytowanej zwrotce liryku mówi: „Przystępujemy istotnie do Komunii eucharystycznej po odmówieniu przedtem «Ojcie nasz»”¹¹⁰. W nauczaniu Kościoła przyjęcie komunii świętej jest przyjęciem Chrystusa, który obecny jest w postaciach chleba i wina w najpełniejszy sposób¹¹¹. Zjednoczenie człowieka z Chrystusem jest zarazem jego zjednoczeniem z wszystkimi Osobami Trójcy Świętej, a dokonuje się w Duchu Świętym i prowadzi do jedności z Bogiem Ojcem. Ten niemianowany cytat z Mickiewicza stanowi *locus theologicus*, gdyż językiem artystycznym wskazuje na treści teologiczne, a jego język poetycki staje się językiem modlitwy, podobnie jak język biblijnych psalmów i kantyków.

Zakończenie

Podsumowując opracowanie dotyczące papieskich odwołań do dzieł A. Mickiewicza, warto też odnotować, że kilkakrotnie – w różnych kontekstach – papież wskazuje na polskiego wieszczka, nie odwołując się do jego utworów. Po raz pierwszy mówi o jego pozaliterackim zaangażowaniu podczas pielgrzymki do Turcji. Przemawiając do Polaków i Polonii, przedstawia wieszczka jako patriotę, który przybył do Stambułu, aby

---

109 W. Pyczek, „*I ja z nią pójde gdzieś tam szukać Boga*”, [w:] *Zygmunt Krasiński – nowe spojrzenia*, red. G. Halkiewicz-Sojak, B. Burdziej, Toruń 2001, s. 301; autor, kończąc swą wypowiedź, powołuje się na: I. Opacki, *Bóg w literaturze polskiej*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. T. Gryglewicz i in., t. 2, Lublin 1976, kol. 969-972. W całym artykule odwołuję się do tego wielotomowego wydania z lat 1973-2015 i stosuję skrót EK. Stefania Skwarczyńska twierdzi, że podmiot liryczny zwraca się do Boga z wielką prostotą i jakby nawet z poufałą bezpośredniością dziecka, które jest pewne ojcowskiej miłości Stwórcy. W cytowanej strofie widoczny jest autentyzm przeżyć autora. Por. S. Skwarczyńska, *Mickiewiczowskie „Powinowactwa z wyboru”*, Warszawa 1957, s. 508.

110 Jan Paweł II, *Eucharystia: sakrament bliskości Boga...*, s. 719.

111 Teologia określa go w formule: *vere, realite, substancialite*, co oznacza, że Jezus, Bóg-Człowiek obecny jest prawdziwie, realnie i substancjalnie w konsekrowanych postaciach, a nie tylko symbolicznie. Słowa i gesty liturgiczne nie są tylko przypomnieniem dawnej przeszłości. Liturgia przekracza granice czasu i przestrzeni, jest uobecnieniem dzieł zbawczych. Wskazuje rozumienie hebrajskiego i greckiego słowa, które zostało przetłumaczone jako „pamiątka”. Występuje ono także w poleceniu Jezusa: „to czyńcie na moją pamiątkę”. Zob. J. Kudasiewicz, *Teksty ustanowienia Eucharystii*, [w:] *Biblia o Eucharystii*, red. S. Szymik, Lublin 1997, s. 64-82; H. Langkammer, *Eucharystia jako anamneza*, [w:] *Biblia o Eucharystii*, s. 43-49; A. Seul, *W blasku tajemnic światła Romana Brandstaettera*, Poznań 2014, s. 187-214.

podjąć kroki zmierzające do walki o wolność kraju¹¹². Także w kontekście patriotycznym papież wspomina o Mickiewiczu – i innych polskich twórcach okresu romantyzmu – zwracając się do rodaków w Paryżu, mówi: „Wszyscy oni rozumieli swój pobyt tu w Paryżu jako służbę Ojczyźnie i narodowi. To było celem ich działalności twórczej, politycznej, religijnej i racją bytu”¹¹³. Kolejna wzmianka o poecie pojawia się przy okazji spotkania z przedstawicielami Zgromadzenia Zmartwychwstańców, którego współzałożyciel Hieronim Kajsiewicz był uzdolnionym poetycko przyjacielem Adama Mickiewicza¹¹⁴. Także w swej ostatniej książce papież wspomina wieszczą w kontekście kultury okresu romantyzmu¹¹⁵.

Kilka tych wzmianek o poecie wskazuje na to, jak wysoko cenił jego kulturotwórczą działalność i pragnął przybliżyć swoim słuchaczom i czytelnikom w Polsce i na świecie postać romantycznego autora. Zwracając uwagę na elementy biografii Mickiewicza, pośrednio wskazuje na znaczenie jego zaangażowania dla dziedzictwa narodowego.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że Jan Paweł II często wykorzystywał teksty literackie i publicystyczne Adama Mickiewicza w swym oficjalnym nauczaniu. Wstępując na Stolicę Piotrową, zabrał ze sobą bogactwo literatury polskiej i przybliżał je najczęściej Polakom w kraju i na emigracji, a także – rzadziej – przedstawicielom innych narodów. Odwołania do utworów wieszczą mają charakter cytatów mianowanych i niemianowanych, kryptocytatów. Jan Paweł II niekiedy dokonuje parafrazy słów poety i wykorzystuje mikrocytaty. Przytaczane utwory poety oraz wzmianki o nim za każdym razem pełnią funkcję ekspresywno-impresywną. Wielokrotnie służą nawiązaniu kontaktu z odbiorcami, często mają charakter alegacji, pełnią więc także funkcję substytucyjną i prezentacyjną. Są sposobem nawiązania dialogu z rodakami, a także służą popularyzowaniu kultury narodowej – zwłaszcza odnosi się to do wypowiedzi skierowanych do całego Kościoła. Papież, przywołując utwory polskiego wieszczą, stawia sobie jednak przede wszystkim cele duszpasterskie, literatura piękna stanowi więc dla niego swoiste *locus theologicus*, jest więc źródłem, do którego się odwołuje, aby przedstawić prawdy wiary zawarte w Biblii i nauczaniu Kościoła.

---

112 Jan Paweł II, *Do wspólnoty polskiej w Stambule. Wyjątkowe znaczenie wspólnoty polskiej w Turcji* (Istambuł, 30 listopada 1979), NP II, 2, s. 614.

113 Jan Paweł II, *Alla comunità Polacca di Parigi. La vostra voce di emigrati è preziosa per la patria* (Paryż, 31 maja 1980), IGPII, III, 1, s. 1553.

114 Jan Paweł II, *La visita alla Casa Generalizia della Congregazione della Risurrezione di Nostro Signore Gesù Cristo* (Watykan, 4 stycznia 1987), IGPII, X, 1, s. 21.

115 Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość...*, s. 66-67.

LITERATURA CYTOWANA

Wypowiedzi Jana Pawła II

Książki

- Jan Paweł II, *Dar i tajemnica. W pięćdziesiątą rocznicę moich święceń kapłańskich*, Kraków 1996.
Jan Paweł II, *Fides et ratio*, Watykan 1998.
Jan Paweł II, *List do artystów*, Watykan 1999.
Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005.
Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei. Jan Paweł II odpowiada na pytania Vittoria Messori*, Lublin 1994.

Przemówienia, homilie i inne wypowiedzi

- Jan Paweł II, *Ai membri della fondazione „Giovanni Paolo II”* (Watykan, 26 października 1995), IGPII, XVIII, 2.
Jan Paweł II, *Alla comunità Polacca di Parigi. La vostra voce di emigrati è preziosa per la patria* (Paryż, 31 maja 1980), IGPII, III, 1.
Jan Paweł II, *Alla comunità polacca nel terreno Hamtramck a Detroit*, (Detroit-Hamtramck, 19 września 1987), IGPII, X, 3.
Jan Paweł II, *Alla comunità polacca nella chiesa dello Spirito Santo* (Wilno, 5 września 1993), IGPII, XVI, 2.
Jan Paweł II, *Alla Messa per i 600 anni della Madonna di Jasna Góra* (Castel Gandolfo, 26 sierpnia 1982), IGPII, V, 3.
Jan Paweł II, *Allocuzione nella sinagoga durante l'incontro con comunità ebraica della città do Roma*, p. 4 (Rzym, 13 kwietnia 1986), IGPII, IX, 1.
Jan Paweł II, *Do pielgrzymów polskich* (Watykan, 16 maja 1979), NP II, 1.
Jan Paweł II, *Do wspólnoty polskiej w Stambule. Wyjątkowe znaczenie wspólnoty polskiej w Turcji* (Istanbul, 30 listopada 1979), NP II, 2.
Jan Paweł II, *Eucharystia: sakrament bliskości Boga. Audiencja generalna* (Watykan, 13 czerwca 1979), NP II, 1.
Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy świętej odprawionej pod Szczytem Jasnej Góry* (Częstochowa, 4 czerwca 1979), PDO.
Jan Paweł II, *Il dialogo con gli ebrei. Udienza generale* (Watykan, 28 kwietnia 1999), IGPII, XXII, 1.
Jan Paweł II, *L'incontro con gli emigrati dalla Polonia e da altri paesi* (Caracas, 27 stycznia 1985), IGPII, VIII, 1.
Jan Paweł II, *L'incontro con la comunità polacca in Chile* (Santiago do Chile, 4 kwietnia 1987), IGPII, X, 1.
Jan Paweł II, *Lincontro nella nunziatura apostolica con gli immigrati polacchi* (Kopenhaga, nuncjatura, 6 czerwca 1989), IGPII, XII, 1.
Jan Paweł II, *La storica testimonianza dell'emigrazione polacca. Alla comunità polacca* (Londyn, 30 maja 1982), IGPII, V, 2.
Jan Paweł II, *La visita alla Casa Generalizia della Congregazione della Risurrezione di Nostro Signore Gesù Cristo* (Watykan, 4 stycznia 1987), IGPII, X, 1.
Jan Paweł II, *Messa per un gruppo di polacchi* (Castel Gandolfo, 18 sierpnia 1984), IGPII, VII, 2.
Jan Paweł II, *Modlitwa do Madonny z Jasnej Góry* (Rzym, 25 stycznia 1983), NP VI, 1.
Jan Paweł II, *Msza święta dla polskich pielgrzymów. Matka Boska Częstochowska w kaplicy papieskiej* (Castel Gandolfo, 18 sierpnia 1984), NP VII, 2.
Jan Paweł II, *Na rozpoczęcie pontyfikatu* (Watykan, 22 października 1978), NP I.
Jan Paweł II, *Pielgrzymka do żywej świątyni Ludu Bożego. Audiencja generalna po wizycie na Litwie, Łotwie i w Estonii. Do Polaków uczestniczących w audiencji generalnej* (Watykan, 15 września 1993), OR 14(1993), 12.
Jan Paweł II, *Pozdrowienie po Mszy św.* [nietytułowana wypowiedź zamieszczona w artykule:] *Kronika podróży* (Auckland, 22 listopada 1986), OR 8(1987), 1.

- Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży akademickiej zgromadzonej przed kościołem św. Anny*, (Warszawa, 3 czerwca 1979), PDO.
- Jan Paweł II, *Przemówienie do młodzieży zgromadzonej na Wzgórzu Lecha* (Gniezno, 3 czerwca 1979), PDO.
- Jan Paweł II, *Przypatrzenie się bracia powołaniu waszemu. Msza św. w Kościele św. Kleta* (Włochy, Rzym, 28 stycznia 1996), OR 17(1996), 3, s. 40.
- Jan Paweł II, *Śladami pielgrzymów do sanktuarium w Gwadelupie. Audyencja generalna* (Watykan, 24 stycznia 1979), NP, II, 1.
- Jan Paweł II, *Udienza generale. Lo Spirito Santo nei rapporti del Divine Gesù con sua Madre. Ai fedeli di espressione polacca* (Watykan, 4 lipca 1990), IGPII, XIII, 2.
- Jan Paweł II, *Udienza generale. Preghiera alla Madonna di Jasna Góra* (Rzym, 26 stycznia 1983), IGPII, VI, 1.
- Jan Paweł II, *Una speciale consegna alla comunità polacca nel Canada* (Toronto, 14 września, 1984) IGPII, VII, 2.
- Jan Paweł II, *Vilnius: La recita del Santo Rosario nel santuario dalla „Porta dell'Aurora”* (Litwa, Wilno, 4 września 1993), IGPII, XVI, 2.
- Jan Paweł II, *Visita ufficiale di S.E. il presidente della Repubblica Polacca* (Watykan, 5 lutego 1991), IGPII, XIII, 1.
- Jan Paweł II, *Wasz dar oddaję Bogu, ażeby służył ludziom. Przemówienie podczas poświęcenia Domu Polskiego im. Jana Pawła II* (Watykan, 8 października 1981), OR 2(1981), 10.
- Jan Paweł II, *Zachowajcie wierność Chrystusowi, jego Krzyżowi, Kościołowi* (Watykan, 23 października 1978), NP I.

Dzieła Adama Mickiewicza

- Mickiewicz A., *Boże Narodzenie*, [Zdania i uwagi z dzieł Jakuba Bema, Anioła Ślężaka (Angelus Silesius) i Sę Martena], [w:] A. Mickiewicz, *Dzieła*, oprac. C. Zgorzelski, t. 1, Warszawa 1993, s. 382.
- Mickiewicz A., *Dziady cz. III. Lekcja literatury z Zofią Stefanowską*, Kraków 1998.
- Mickiewicz A., *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*, oprac. Z. Stefanowska (BN, I, nr 17), Wrocław 1956.
- Mickiewicz A., *Oda do młodości*, [w:] A. Mickiewicz, *Poezje*, wstęp W. Kubacki, wybór i objaśnienia J. Kallenbach, Wrocław 1949.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz, czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, oprac. S. Pigoń (BN, I, nr 83), Wrocław 1980.
- Mickiewicz A., *Romantyczność [tom Ballady i romanse]*, [w:] A. Mickiewicz, *Wybór poezyj*, oprac. C. Zgorzelski, t. 1, (BN, I, nr 6), Wrocław 1974, s. 101-105.
- Mickiewicz A., *Rozmowa wieczorna*, [w:] A. Mickiewicz, *Dzieła wszystkie*, t. 1, cz. 3: *Wiersze 1829-1855*, oprac. C. Zgorzelski, Warszawa 1993, s. 327-328.
- Mickiewicz A., *Skład zasad*, [w:] A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. 12: *Legion polski. Trybuna Ludów*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1997.

Opracowania

- Accattoli L., *Jan Paweł II wielki*, przeł. S. Klim, Wrocław 2006.
- Bartnik C., *Efeski sobór*, [w:] EK, t. 4, red. R. Łukaszyk i in., Lublin 1983.
- Bolecki W., *Historyk literatury i cytaty*, [w:] W. Bolecki, *Pre-teksty i teksty*, Warszawa 1998.
- Borowczyk J., *Zesłane pokolenie. Filomaci w Rosji (1924-1870)*, Poznań 2014.
- Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927.
- Brzozowski J., *Odczytywanie romantyków. Szkice i notatki o Mickiewiczu, Malczewskim i Słowackim*, Kraków 2002.
- Burta M., *Reszta prawd. „Zdania i uwagi” Adama Mickiewicza*, Warszawa 2005.

- Chrostowski W., *Bóg, Biblia, Mesjasz. Z ks. prof. Waldemarem Chrostowskim rozmawiają: Grzegorz Górny i Rafał Tichy*, Warszawa 2007.
- Chrostowski W., *Kościół. Żydzi. Polska. Z ks. prof. Waldemarem Chrostowskim rozmawiają: Grzegorz Górny i Rafał Tichy*, Warszawa 2009.
- Drączkowski F., *Patrologia*, Pelplin 1988.
- Głowiński M., *O intertekstualności*, [w:] M. Głowiński, *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992.
- Grzywna-Wielecsek A., „Jest więcej prawd w piśmie”. Mickiewiczowskie „Zdania i uwagi” w kontekście Biblii, Lublin 1994.
- Janion M. [Głos w dyskusji], „Jeśliś urodził Boga...”. *Dyskusja*, [w:] *Nasze pojedynki o romantyzm*, red. D. Siwicka, M. Bieńczyk, Warszawa 1995.
- Kuczyńska-Mędrək J., *Ambroży*, [w:] EK, t. 1, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1973.
- Kudasiewicz J., *Teksty ustanowienia Eucharystii*, [w:] *Biblia o Eucharystii*, red. S. Szymik, Lublin 1997.
- Langhammer H., *Eucharystia jako anamneza*, [w:] *Biblia o Eucharystii*, red. S. Szymik, Lublin 1997, s. 43-49.
- Lecomte B., *Pasterz*, przeł. M. Romanek i in., Kraków 2006.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, t. 2, Lwów 1855.
- Markiewicz H., *O cytatach i przypisach*, Kraków 2004.
- Markiewicz H., *Odmiiany intertekstualności*, [w:] H. Markiewicz, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1996.
- Napiórkowski S., *Maryja. III. W nauczaniu Kościoła*, EK, t. 12, red. S. Witek i in., Lublin 2008.
- Norwid C., *List do Jana Skrzyneckiego* [Rzym, 15 kwietnia 1848], [w:] C. Norwid, *Pisma wszystkie*, oprac. W. Gomułicki, t. 8, Warszawa 1971.
- Norwid C., *List do Józefa Bohdana Zaleskiego* [Rzym, 24 kwietnia 1848], [w:] C. Norwid, *Pisma wszystkie*, oprac. W. Gomułicki, t. 8, Warszawa 1971.
- Opacki I., *Bóg w literaturze polskiej*, EK, t. 2, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1976.
- Piechota M., Lyszczyna J., *Słownik Mickiewiczowski*, Katowice 2000.
- Pigoń S., *Autograf „Zdań i uwag” A. Mickiewicza*, Wilno 1928.
- Pigoń S., *Fundamenty ideowe Legionu*, [w:] S. Pigoń, *Zawsze o Nim. Studia i odczyty o Mickiewicz*, Warszawa 1960.
- Pyczek W., „I ja z nią pójdę gdzieś tam szukać Boga”, [w:] *Zygmunt Krasiński – nowe spojrzenia*, red. G. Halkiewicz-Sojak, B. Burdziej, Toruń 2001.
- Riccardi A., *Jan Paweł II. Biografia*, przeł. K. Stopa, Częstochowa 2014.
- Rymkiewicz J.M. i in., *Mickiewicz. Encyklopedia*, Warszawa 2011.
- Seul A., *Dom i mała ojczyzna Karola Wojtyły*, [w:] *Powrót do domu: studia z antropologii i poetyki przestrzeni*, red. D. Kulczycka, A. Seul, Zielona Góra 2012.
- Seul A., *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II skierowanych do Kościoła powszechnego*, [w:] *Zostawił w nas ślad*, red. J. Chyła, T. Huzarek, I. Smagliński, Pelplin 2014.
- Seul A., *Literatura polska w wypowiedziach Jana Pawła II. Sacrum. Prawda. Dobro. Piękno*, Poznań 2014.
- Seul A., *Odniesienia do myśli i języka Cypriana Norwida w wypowiedziach Jana Pawła II podczas pielgrzymek do Polski*, [w:] *Język religijny dawniej i dziś*, red. P. Bortkiewicz, S. Mikołajczak, M. Rybka, t. 4, Poznań 2009.
- Seul A., *W blasku tajemnic światła Romana Brandstaettera*, Poznań 2014.
- Skwarczyńska S., *Mickiewiczowskie „Powinowactwa z wyboru”*, Warszawa 1957.
- Spotkanie przyjaciół Fundacji Jana Pawła II w Rzymie* [brak nazwiska autora], <http://www.pmk-hamburg.de/aktualnosci/1419-spotkanieprzyjaciolfundacijanapawlaiiwrymie> [10.11.2015].
- Stefanowska Z., *Wstęp*, [do:] A. Mickiewicz, *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*, Wrocław 1956 (BN, I, 17).
- Sudolski Z., *Mickiewicz. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1995.
- Svidercoschi G.F., *Zmienił oblicze świata*, przeł. E. Data, Marki 2005.

- Weintraub W., *Pielgrzym* [hasło w:] *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, Wrocław 1991.
- Weintraub W., *Poeta i prorok. Rzecz o profetyzmie Mickiewicza*, Warszawa 1982.
- Wieczerska-Zabłocka J., *Posłowie*, [w:] A. Mickiewicz, *Dziady*, cz. III, Wrocław 1984.
- Witkowska A., [Głos w dyskusji], *Polska na wiosnę. Dyskusja*, [w:] *Nasze pojedynki o romantyzm*, red. D. Siwicka, M. Bieńczyk, Warszawa 1995.
- Witkowska A., *Mickiewicz. Słowo i czyn*, Warszawa 1983.
- Witkowska A., Przybylski R., *Romantyzm*, Warszawa 1977.
- Zielińska M., *Romantyczne manipulacje czy wyrachowanie?* [w:] *Nasze pojedynki o romantyzm*, red. D. Siwicka, M. Bieńczyk, Warszawa 1995.

Odwołania do utworów Adama Mickiewicza w wypowiedziach Jana Pawła II ogłoszonych w latach 1978-2005. W kręgu zagadnień międzytekstowych

STRESZCZENIE: Autorka rozprawy przedstawia odwołania papieskie do postaci i dzieł romantycznego poety, jakie znajdują się w wypowiedziach papieża ogłoszonych w ciągu całego pontyfikatu: 1978-2005. Papież wykorzystuje wszystkie rodzaje literackie, odwołuje się też do wypowiedzi nieliterackich, a najczęściej cytuje epikę: *Pana Tadeusza* (16 razy), *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* (6 razy), *Skład zasad* (2 razy), *Dziady*, cz. III (2 razy), *Romantyczność* (1 raz), *Odę do młodości* (1 raz), *Rozmowę wieczorną* (1 raz), *Boże Narodzenie* (w: *Zdania i uwagi...*) (1 raz). Odwołania Karola Wojtyły do utworów Mickiewicza mają charakter cytatów mianowanych i niemianowanych, kryptocytatów. Jan Paweł II niekiedy dokonuje parafrazy słów poety. Nawiązania do życia i twórczości Adama Mickiewicza pełnią funkcję ekspresywno-impresywną, są sposobem nawiązania dialogu z rodakami, a także sposobem popularyzowania kultury narodowej – także za granicą. Niektóre cytaty pełnią funkcję alegacyjną i substytucyjną. Autorka artykułu uzasadnia w ten sposób, że literatura piękna jest dla papieża – jak dla współczesnych teologów – „miejscem teologicznym” (*locus theologicus*), więc źródłem, do którego się odwoływał, aby przedstawić prawdy wiary zawarte w Biblii i nauczaniu Kościoła.

SŁOWA KLUCZOWE: Adam Mickiewicz – Jan Paweł II – miejsce teologiczne (*locus theologicus*) – dialog z kulturą – intertekstualność.

References to Adam Mickiewicz's works in the pronouncements of John Paul II enunciated in the years 1978-2005. Around intertextuality issues

SUMMARY: The authoress of the study presents John Paul II's references to characters and output of a romantic poet contained in the pope's statements spoken during his entire pontificate: 1978-2005. The pope uses all literary genres, alludes also to non-literary writings but the most frequently cited seems to be epic: *Sir Thaddeus* [*Pan Tadeusz*] (16 times), *The books of the Polish nation and its pilgrimages* [*Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*] (6 times), *The rules* [*Skład zasad*] (2 times), *Forefathers' Eve* [*Dziady*], part III (2 times), *Romanticism* [*Romantyczność*] (once), *Ode to youth* [*Oda do młodości*] (once), *Evening talk* [*Rozmowa wieczorna*] (once), *Christmas* [*Boże Narodzenie*] (in: *Sentences and notes* [*Zdania i uwagi...*]) (once). Karol Wojtyła's allusions to Mickiewicz's works are appointed or non-appointed quotations, cryptocitations. John Paul II sometimes makes paraphrases of the poet's words, too. The references to life and output of Adam Mickiewicz have been assigned both expressive and impressive functions, they bring a chance for establishing a dialogue with compatriots and also become a way of the national culture's popularization – even abroad. Some quotations are allegative or substitutive. The author of the article justifies in this way that for the pope theologians – as for contemporary theologians – is so-called 'theological place' (*locus theologicus*). Therefore, fiction is the source to which he referred in order to present the truths of faith contained in the Bible and the teaching of the Church.

KEY WORDS: Adam Mickiewicz – John Paul II – *locus theologicus* – dialogue with culture – intertextuality.